

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра

на тему: «Анархізм: від ідеї до практичного втілення на теренах європейської частини Російської імперії у 1880-ті—1907 рр»

Виконав:

студент IV курсу групи ІС-41

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Лапко Дмитро Вадимович

Керівник: д.і.н., проф.

Сергій Васильович Потрашков

Рецензент: к.і.н., доц.

Кушнар'ов Сергій Сергійович

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3.
РОЗДІЛ І. Анархізм в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття.....	13.
1.1 Формування анархізму на теренах Східної Європи.....	13.
1.2 Анархізм наприкінці 1870-1880-х років.....	18.
1.3 Християнський анархізм Льва Толстого та «Анархічна революція» Петра Кропоткіна.....	24.
1.4 Поява перших анархістських груп.....	30.
РОЗДІЛ ІІ. Східноєвропейські анархісти в часи революції 1905-1907 рр.....	40.
2.1 Анархістський вибух: Білосток, Одеса, Катеринослав.....	40.
2.2 Анархісти у Варшаві.....	51.
2.3 Анархістський рух в столичних містах.....	53.
2.4 Анархізм на Кавказі.....	61.
2.5 Анархізм на території області Війська Донського.....	68.
ВИСНОВКИ.....	78.
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	84.

ВСТУП

Рух анархістів на теренах Російської імперії у 1880-ті -1907 роки представляє собою одну з найбільш цікавих, і при тому маловивчених тем у буремних подіях кінця XIX - початку XX століття. Загалом вирішальну роль у східноєвропейських передреволюційних та революційних подіях прийнято віддавати соціал-демократам, соціалістам-революціонерам, різноманітним націоналістичним або демократичним силам. Дійсно, саме ці політичні угруповання мали величезний вплив на профспілкові, страйкові та протестні рухи, відігравши значну роль у формуванні історичних подій даного періоду. В той же час, рух анархістів представляє собою доволі цікавий феномен прямої та агресивної боротьби за права тих станів суспільства, що перебували у пригніченому становищі.

Ідеї анархізму на теренах Східної Європи пройшли доволі довгий та цікавий шлях. По суті, корені їхніх ідей тягнуться доволі глибоко в народну свідомість, аж до XVI століття, та мали в своєму зародженні релігійне підґрунтя. Анархічні ідеї доволі глибоко укорінилися в визвольний рух та культурне життя. Їхні ідеї в певній мірі були присутніми у слов'янофільстві, а також супроводжували народницький рух, в якому бакунізм був однією з важливих складових.

Говорячи про практичну діяльність на початку XX століття, то анархісти головною тактикою своїх дій робили так звані «акції прямої дії», метою яких було здобуття матеріальних та технічних ресурсів задля продовження і розширення своєї діяльності. Також анархісти подекуди проводили роздачі допомоги нужденним та забезпечували силову підтримку «класової боротьби». Крім того, доволі цікавим явищем анархістського руху став так званий «безмотивний терор». В якості прикладу, можна привести вибух у варшавському готелі-ресторані «Бристоль», що був здійснений анархістом Блюменфельдом з групи «Інтернаціонал» у 1905 році.

Подібні тактика «робінгудівщини» та тримання в остраху представників заможних станів звичайно знаходила певну підтримку серед населення, особливо серед найбільш незахищених та малоосвічених верств, які вбачали в анархістах борців за їх інтереси. В той же час, відкрита терористична сутність руху анархістів викликала занепокоєння з боку держави, що означало жорстоке придушення подібних дій та розгром анархічних організаційних структур. Також, варто відмітити, що на відміну від інших політичних сил, які поєднували у собі і вуличні, і політичні методи боротьби, анархісти з самого початку виступали як несистемна сила, що унеможливлювало просування їхніх ідей легальними методами.

Актуальність дослідження.

Актуальність дослідження анархістського руху на теренах Російської імперії у 1880-ті – 1907 роки полягає у тому, що анархісти, як представники радикальної політичної сили являли собою доволі важливого актора історичних подій, який впливав на перебіг революційних подій на місцях, так і в цілому по всій території, що розглядається. Висвітлення даної теми допомагає краще зрозуміти зазначений період, оскільки бачення анархістів політичного майбутнього Східної Європи в значній мірі відрізнялося від інших політичних сил, роблячи їх тим самим певною анти системною альтернативою для революційно налаштованих народних мас.

Крім того, важливим є той факт, що діяльність анархістів не обмежується однією лише Східною Європою, оскільки вони мали налагоджені зв'язки за кордоном, сформувавши певну еміграцію, яка активно займалася координацією руху як в часи існування царського режиму, так і у наступні роки. За кордоном проводилася не тільки координаційна та організаційна підготовка, а й формувалося ідеологічне обґрунтування їхньої боротьби. Саме вивчення культурного спадку таких діячів як Кропоткін та Бакунін, є надзвичайно важливим для сучасних істориків, оскільки ці та багато інших діячів здійснили

серйозний вплив на ліві рухи по всьому світу, який відчувається і до сьогодні.

Також, важливим є той факт, що дослідження анархічного руху дозволяє багато в чому проілюструвати соціальні протиріччя, що існували в тогочасному суспільстві. Саме анархічні ідеї, що були присутніми в народній свідомості східноєвропейських земель стали однією з важливих основ визвольних рухів другої половини XIX століття. Важливо відмітити, що їхні ідеї багато в чому спиралися на антидержавницькі настрої певної частини народних мас, особливо в сільській місцевості. Оскільки в часи, коли держава по більшій мірі не брала на себе соціальних функцій, в деяких колах населення державницький апарат по більшій мірі сприймався як інструмент насилля та гноблення.

Таким чином, можна сказати, що дослідження анархічного руху допомагає нам комплексно зрозуміти історичні процеси періоду що розглядається. Таке дослідження ілюструє як соціальні проблеми та виклики, що були присутніми в тогочасній Російській імперії, так і внутрішні та зовнішні відносини між різноманітними політичними силами.

Предметом дослідження в дипломній роботі є анархістський рух на теренах Російської імперії у 1880-х – 1907 роках.

Об’єкт дослідження в дипломній роботі є ідеологічна основа анархістського руху, участь анархістів у визвольному русі кінця XIX століття, їхні групи і організаційні структури, а також їхня діяльність.

Хронологічні межі дослідження.

Нижньою хронологічною межею дослідження виступає кінець 1870-х – початок 1880-х років. Варто зазначити, що нижня хронологічна межа є в певній мірі розмитою, що обумовлюється необхідністю розкриття контексту формування анархічної ідеї, а також впливу ідей Михайла Бакуніна на революційне народництво, яке представляло собою певну основу для

формування революційних рухів на теренах Російської імперії. Важливо відмітити, що саме наприкінці 1870-х – початку 1880-х років революційне народництво переживає новий етап. Саме в цей час створюється організація «Земля і воля», в ідеологічній основі якої були присутніми і певні анархічні ідеї закладені Бакуніним. Тоді ж прибічники бакунінських ідей вступають в конфлікт стосовно терористичних методів боротьби організації, що в результаті призвело до розколу «Землі і волі».

Верхня хронологічна межа визначається 1907 роком. Революції 1905-1907 років стала одним з найбільш політизованих і буремних часів в історії Російської імперії. Саме в цей час анархісти переживають один з найактивніших періодів своєї практичної діяльності, а в багатьох регіонах та містах створюються анархістські групи та об'єднання. В той же час, завершення революції призвело до значного спаду діяльності анархістів, та фактичного тимчасового придушення їхньої активної практичної діяльності на території Російської імперії.

Територіальні межі дослідження.

Територіальні межі дослідження в широкому сенсі визначаються територіями європейської частини Російської імперії, включаючи території, що мали особливий статус в межах держави, як наприклад Царства Польського. Крім того, в роботі присутній опис діяльності анархістських організацій у конкретних регіонах, як то наприклад анархізм на Кавказі, сюди включаються території Закавказзя, сучасних Грузії та Азербайджану.

У більш вузькому сенсі територіальні межі дослідження визначаються місцями та осередками діяльності конкретних анархістських груп і об'єднань, в залежності від конкретного часового проміжку, що розглядається.

Історіографія дослідження.

Важливим аспектом при розгляді історіографії руху анархістів 1880-х - 1907 років є відносно слабка вивченість даної теми та особливий не достаток узагальнюючої літератури. Першими дослідити і проаналізувати історію анархістського руху, вирішили самі ж анархісти, які на п'ятдесятиліття з дня смерті Михайла Бакуніна вирішили видати збірку статей під назвою «Михаилу Бакунину 1876 — 1926: Очерки истории анархического движения в России»¹, редактором в якій виступив Олексій Боровий. В цій роботі представлена історія руху з точки зору його безпосередніх учасників, а також опублікована велика кількість унікальної інформації та передрук вже існуючих статей.

Говорячи про радянську добу варто відмітити, що в період сталінізму та післявоєнні роки ця тема майже не досліджувалася, враховуючи політичне становище в державі. Втім варто відмітити роботу відомого революціонера та політичного діяча Омеляна Михайловича Ярославського, який у 1939 році видав роботу на тему анархізму в Росії². Загалом можна сказати, що вона представляє собою відображення сталінського дискурсу, що панував в ті часи. Анархісти тут представлені переважно з негативної сторони, виступаючи в ролі свідомих шкідників революційному руху.

В другій же половині XX століття серед видатних дослідників руху анархістів можна виділити доктора історичних наук Володимира Васильовича Коміна. Цей автор провів ґрунтовні дослідження даної теми, в значній мірі структурувавши наявні історичні джерела. Ним був розроблений спеціальний курс лекцій на тему анархізму в Росії³, а також проведені дослідження махновського руху. Важливо також відмітити, що історик провів доволі важливі В своїх роботах Комін активно посилається на анархістські видання та періодичну літературу, розглядаючи анархістів через призму пануючою на той час ідеології марксизму-ленінізму.

¹ Михаилу Бакунину 1876 — 1926: Очерки истории анархического движения в России / сб. стат. под ред. Борового А. Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1926. 340 с.

² Ярославский Е. М. Анархизм в России: как история разрешила спор между анархистами и коммунистами в русской революции. ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы. 1939. 117 с.

³ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. 244 с

Також серед радянський істориків доволі важливий внесок у дослідження даної теми зробив Серафим Никифорович Канєв. Не дивлячись на доволі однобоку та однозначну оцінку діяльності анархістів у другій половині XIX – на початку XX століття, він все ж провів доволі ґрунтовне та масштабне дослідження руху анархістів, особливий акцент зробивши на еволюції їхніх поглядів починаючи з середини XIX століття⁴. Розглядаючи анархістів через призму марксизму-ленінізму, Канєв провів доволі глибокий аналіз ідеологічної основи лідерів анархістського руху, таких як Бакунін та Кропоткін, а також місця анархічних ідей в революційному народництві.

Переходячи до більш сучасних досліджень, то у пострадянський період відбувся новий етап інтересу до дослідження руху анархістів у Східній Європі. Одним з провідних дослідників в цій галузі можна назвати Валерія Володимировича Кривенького⁵. Автор провів ґрунтовні дослідження анархічного руху першої чверті XX століття. Важливо відмітити, що у його роботах, як і у Володимира Васильовича Коміна, присутні важливі статистичні дані про кількість та чисельність анархістських організацій. Крім того, він видав декілька томів доволі важливих збірок документів⁶, що мають анархічне походження, велика частина яких була опублікована вперше.

Також, на початку 2000-х років виходить низка дисертацій, присвячених регіональному дослідженню діяльності анархістів на початку XX століття. Серед дослідників можна особливо виділити Вікторію Костянтинівну Смірнову, яка випустила доволі інформативне дослідження анархістів на території Облaсті Війська Донського⁷ та Анaтолія Олексійовича Штибулa⁸,

⁴ Канєв С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва, 1987. 327 с.

⁵ Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX века: теория, организация, практика. Москва: РОССПЭН, 2018. 430 с.

⁶ Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. 704 с.

⁷ Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. 205 с.

⁸ Штырбул А. А. Анархистское движение в Сибири (первая четверть XX века): дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.02. Омск: Омский государственный педагогический университет имени А. М. Горького, 1997. 522 с.

який провів масштабну роботу по дослідженню і систематизації даних про анархістський рух у Сибіру.

Серед англомовних досліджень, хотілося би виділити американського історика, спеціаліста по Східній Європі у XX столітті Пола Евріча. В його роботах присвячених анархізму на теренах Російської імперії основний ухил було здійснено на дослідження різноманітних течій анархізму⁹¹⁰, а також їхньої ідеологічної основи через призму загальноєвропейських та світових тенденцій.

Джерельна база дослідження складається з періодичних видань, як самих анархістів, так і тогочасних комерційних газет, таких як «Южный Край». Аналіз періодичної літератури допомагає зрозуміти коливання політичного курсу та думки політичних сил по конкретним подіям. Також серед джерел використаних у роботі присутні внутрішні організаційні документи анархістів, листівки та прокламації. При дослідженні зародження анархістського руху у другій половині XIX століття надзвичайно важливими є збірки документів, які містять інформацію про ідеологічні основи окремих анархістських угруповань, їхню пропагандистку літературу, витримки з періодики, та багато іншого на тему революційного народництва¹¹ та анархізму¹² в кінці XIX – на початку XX століття. Також велику роль в дослідженні відіграв аналіз робіт таких анархістських ідеологів як Михайло Бакунін, Петро Кропоткін та Лев Толстой, для розуміння ідеологічного підґрунтя руху.

Мета та завдання дослідження.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз анархістського руху у визначений період. Встановлення причин виникнення організацій анархістів та їх впливу на історичні події. Дослідження спрямоване на вивчення еволюції поглядів, організаційних структур та тактики анархістських угруповань, а

⁹ Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Москва: Центрполиграф, 2006. 288 с.

¹⁰ Paul Avrich. Anarchism and Anti-Intellectualism in Russia // Journal of the History of Ideas. University of Pennsylvania Press. 1966. pp. 381-390.

¹¹ Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. 530 с.

¹² Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. 704 с.

також їхнього впливу на історичні події. Для досягнення поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- Встановити ідеологічну основу анархістів, її однорідність, чи навпаки різноманітність.
- Встановити кількість та по-можливості чисельність організацій російських анархістів та їх соціальний склад.
- З'ясувати позицію анархістів стосовно політичних питань.
- Проаналізувати кооперацію анархістських організацій між собою та іншими політичними силами.
- Дослідити та проаналізувати їхню діяльність анархістських організацій та надати характеристику їхнього впливу на революційний рух.

Методологія дослідження полягає у використанні багатогранного та міждисциплінарного підходу, що охоплює як спеціальні історичні так і загальнонаукові методи для всебічного вивчення анархістського руху в період 1880-х - 1907 років. Основними методами в дослідженні є:

- Історико-генетичний метод: цей метод дозволяє досліджувати анархістський рух на різних етапах його існування. Аналізуються процеси еволюції анархістських ідей та організацій, починаючи з їх формування та впливу на визвольний рух у XIX столітті, переходу до практичної діяльності і формування окремих анархістських груп на початку XX ст., у передреволюційний період та в часи революції 1905-1907 років. Даний метод дозволяє зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у зміні етапів розвитку анархічного руху у визначений період.
- Історико-порівняльний метод: для розуміння відмінностей та подібностей між різними анархістськими напрямками та групами використовується порівняльний аналіз. Цей метод дозволяє виявити ключові відмінності та подібності у тактиці, ідеології та організаційних засадах різних груп та течій, а також їхню взаємодію з іншими революційними силами та структурами.

- Історико-системний метод: використання цього методу дозволяє комплексно зрозуміти анархістський рух, в загальному контексті подій на теренах Російської імперії у визначений період. Зрозуміти їхнє місце серед революційних сил, відповідність суспільному запиту, а також степені впливу на загальні революційні події.
- Аналіз першоджерел: важливою частиною методології є робота з листами, мемуарами, та публікаціями анархістських газет та прокламацій. Аналіз подібних джерел дозволяє зрозуміти внутрішню сутність анархічного руху, його ідеологічну основу, практичну та організаційну діяльність.
- Аналіз друкованих та пропагандистських матеріалів: аналіз анархістської літератури, агітаційних матеріалів та друкованих видань проводиться з метою вивчення методів пропаганди анархістів, їхньої ідейної основи, а також соціальних акцентів, які вони розставляли при взаємодії з потенційною аудиторією.

Наукова новизна даної дипломної роботи полягає у комплексному та системному розкритті теми. В цій роботі присутня систематизація та узагальнення великого масиву наявних даних про цей період. Важливою проблемою дослідження даного руху є відносно невелика кількість робіт, що мають узагальнюючий характер, таким чином наукова новизна обґрунтовується ще й у цілісному поетапному погляді на анархістський рух. Задля цього були встановлені основні етапи формування анархістського руху, що дозволяє більш точно зрозуміти еволюцію їхніх поглядів та тактики.

Задля цього дослідження був проведений авторський аналіз певної добірки документів, як суто анархістської приналежності, так і ті що мали не анархістську приналежність. Робота представляє собою багатогранне історичне дослідження багатьох аспектів діяльності анархістів, зокрема: аналіз еволюції анархістських рухів, порівняльний аналіз різних анархістських груп, взаємодія з різними революційними силами, дослідження репресивної політики царської

влади стосовно своїх опонентів та соціальний вплив анархізму. Крім того, в роботі присутній порівняльний аналіз специфіки різноманітних регіональних анархістських об'єднань, було визначено їх спільні риси та відмінність. Також важливим є факт висвітлення тактики революційної боротьби анархістів та їх практичний досвід підпільної діяльності. Все це дозволяє визначити ступінь впливу анархізму на революційний рух в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття.

Апробація результатів та окремих аспектів дослідження проводилася під час засідання студентського наукового гуртка кафедри історії Східної Європи, а також на 78-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання»¹³.

Структура дипломної роботи складається зі вступу, двох розділів та дев'яти підрозділів, а також списку використаних джерел та літератури.

¹³ 1 Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 78-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2025 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. URL: <https://history.karazin.ua/themes/history/resources/39929ec1f86a46bd207a3fdee95b3683.pdf>. С. 220-222.

РОЗДІЛ I. Анархізм в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття

1.1 Формування анархізму на теренах Східної Європи

Починаючи розповідь про анархічний рух на теренах Східної Європи, варто зазначити, що, як і багато інших політичних течій, його формування було поступовим та неоднорідним. Самі по собі ідеї бездержавного самоуправління почали проникати у народні маси через релігію, яка протягом довгого часу відігравала надзвичайно важливу роль у формуванні світогляду людей.

Влада, звичайно, використовувала релігійні інститути задля просування власних інтересів при тому, що духовенство представляло собою одну з небагатьох освічених верств населення. Одним з перших певні бездержавні ідеї висунув єрисарх Феодосій Косим у XVI столітті. Він обрушився з критикою на церковну ієрархію та, окрім ідей відмови від хрестів, ікон, церков та інших «ідолів», пропагував усупільнення майна, приводячи в якості прикладу апостольську общину, виступав за свободу волі та проти переслідування єресі¹⁴.

Самі ж анархісти визнавали релігійні передтечі свого руху на сході Європи. Так, на їхню думку, сектантство представлялося як спосіб певного протесту селянина проти держави, яка в його очах представлялася не як інституція, що виконує важливі суспільні функції, а як дещо нав'язане, те, від чого слід очікувати лише поборів, репресивних дій та насильницьке забирання до війська (а, отже, і фактично довічне виключення з виробничого процесу) своїх односельців. Все більше зрощування церковного апарату з централізованою державою, що остаточно закріпилося за часів реформ Нікона та в подальшому правління Петра I, призводило до того, що селянство знаходило вихід у релігійному сектантстві. Подібна система народної

¹⁴ Золотухина Н. М. Зиновий Отенский и Феодосий Косой: религиозно-философские, социальные и государственно-правовые воззрения // Новый ракурс. 2011. №4-1.

самоорганізації представлялася анархістами як боротьбу проти церкви, що виступала в ролі представника державного гніту, і переходу до традиційного общинно-федеративного способу управління.

Таким чином, анархісти вбачали в подібному явищі не тільки релігійне, а ще й соціальне підґрунтя. Своєрідний стихійний бунт селянства проти централізаторського насильства за свободу від держави, рівність, духовну общину та можливість жити по справедливим, на їхню думку, засадам¹⁵.

Перші безпосередні передтечі анархізму ми можемо знайти в ідеях слов'янофілів 1830-40 рр. В своїх політичних поглядах слов'янофіли виступали з антиетатистських позицій. Так, на їхню думку, вони виступали проти централізованого державного управління, розглядаючи його як своєрідну нав'язану надбудову. Юридичні норми розглядалися як штучний нагляд за народними масами, які, на думку слов'янофілів, були здатними самостійно організувати власну життєдіяльність. Антизахідні позиції слов'янофілів проявлялися у скептичному відношенні до ідеї парламентаризму, розвитку капіталізму та буржуазної західної культури. Своєрідним містком з традиціями східноєвропейського сектантства було те, що в ідейному плані важлива роль відводилася народній духовності і традиціям, на цей ґрунт накладалися ідеї такого собі «самодержавного анархізму», які полягали в тому, що цар мав бути відділеним від державного апарату та виступати в ролі консолідатора суспільства, підтримки його духовної єдності.

Одним з яскравих виразників антидержавницьких ідей у слов'янофільстві можна назвати Костянтина Сергійовича Аксакова, в замітках якого можна знайти багато ідейних елементів, які в подальшому будуть притаманні анархістам. «Шляхом Держави пішла Західна Європа і розробила блискучий державний лад, з надзвичайними відтінками, довівши його в Америці до високого ступеня лібералізму. Але цей лібералізм Держави є все-таки й неволя,

¹⁵ Михайлу Бакунину 1876 — 1926: Очерки истории анархического движения в России / сб. стат. под ред. Борового А. Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1926. С. 9-34.

і чим ширше лягає вона на народ, тим більше захоплює вона народ у себе і кам'яніє його духом закону, установ, зовнішнього порядку... Передові уми Заходу починають усвідомлювати, що брехня лежить не в тій чи іншій формі Держави, а в самій Державі, як ідеї, як принципі; що треба говорити не про те, яка форма гірша і яка краща, яка форма істинна, яка хибна, а про те, що Держава, як Держава, є брехня»¹⁶.

Певною колискою, в якій формувалися анархістські ідеї на теренах Російської імперії можна назвати революційне народництво. Михайло Бакунін, один з головних ідеологів анархізму, а також його вчення «бакунізм», було одним із течій в народницькому русі. Говорячи про Бакуніна і його теорію соціальної революції, можна зазначити, що протягом 1840-х - 1860-х років, його погляди зазнавали певної еволюції, від доволі республікансько-демократичних до лівих анархічних. Так, в його ідеологічній діяльності прослідковується певний вплив західноєвропейської політичної і філософської думки, а саме таких авторів як Прудон, Штірнер, Гегель, Маркс та ін.

Говорячи про безпосередньо сутність теорії соціальної анархістської революції Бакуніна, то головною її особливістю була революційна спрямованість. При тому, важливо розуміти, що автор пропагував один з найбільш важливих принципів анархізму, а саме його аполітичність. Так, Бакунін вважав, що боротьба за політичні свободи, є нічим іншим, як проявом буржуазності, і несе революційному руху тільки шкоду. На його думку, боротьба має вестися в першу чергу за звільнення трудового народу і будь-яка революція, що має на меті здобуття політичних свобод, представляє собою революцію буржуазну¹⁷.

В той же час, можна також прослідити анархістські принципи у відношенні Бакуніна до держави. Так, згідно з бакунінською теорією соціальної

¹⁶ Михайлу Бакунину 1876 — 1926: Очерки истории анархического движения в России / сб. стат. под ред. Борового А. Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1926. С. 38.

¹⁷ Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том IV. Политика Интернационала. Письма к Французу. Парижская Коммуна. Петербург–Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1920. С. 18-19, 225.

революції, саме народний бунт зруйнує державу, існування якої є протилежністю народним інтересам. На думку Бакуніна, саме народний бунт зруйнує всі основи буржуазної експлуатації, а разом з ним і буржуазної цивілізації з державою як такою¹⁸. Саме тут можна прослідкувати опору на народну сутність соціальної революції. Тобто, вона має бути здійснена не обмеженою кількістю політичних заколотників, або певною політичною партією, а широким народним рухом і бунтівною стихією, яку він породжує.

Особливу роль в бакунінському світогляді посідала селянська община та інтереси селянства. На його думку, селянська община представляє собою настільки потужний інститут самоорганізації селян, що вона зможе налагодити господарське функціонування в момент перемоги соціальної революції. І для цього їй зовсім не потрібна допомога держави. Таким чином, Бакунін вважав основною революційною силою соціальної революції саме селянство. В той же час, він зазначав, що пробудити сплячий народ мають саме революціонери, що мають заразити село бунтівним духом та підняти в ньому рівень революційної самосвідомості¹⁹.

В той же час, варто зазначити, що Михайло Бакунін знаходив і певні пороки в селянській общині. Так, він відмічав, що однією з найбільших проблем селянської общини є її патріархальна основа, оскільки община представляє собою природне розширення родини селянина. З цього випливав певний деспотизм і надмірне придушення особистого начала індивіда²⁰.

Важливо також відмітити, що не дивлячись на те, що Бакунін визнавав певну спільність інтересів робітників і селянства, оскільки обидва ці соціальні класи перебувають у пригнобленому становищі в буржуазній державі, його відношення до будь-якої держави, в тому числі і пролетарської, було доволі

¹⁸ Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том I. Государственность и анархия. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда», 1919. С. 79.

¹⁹ Моисеев П. И. Критика философии Бакунина и современность. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное изд-во, 1981. С. 114.

²⁰ Прибавление «А» к книге М. А. Бакунина «Государственность и анархия» // Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. С. 49.

негативним. Бакунін вбачав диктатуру пролетаріату не потрібною ланкою для досягнення справедливого суспільства, вбачаючи те, що подібна держава буде представляти диктатуру однієї частини пролетаріату над іншою, разом з селянством²¹.

Говорячи про практичну діяльність анархістів в революційному народництві, варто зазначити, що Михайло Бакунін відзначився співробітництвом з Сергієм Нечаєвим, який мав дещо ексцентричні погляди на революційний рух, які Карл Маркс та Фрідріх Енгельс охарактеризували як «казармений комунізм»²². Не дивлячись на певні розбіжності у ідеологічних основах, Нечаєв порушував анархістський принцип аполітичності, бажаючи провести політичний переворот революційним шляхом²³, Бакунін все ж активно співпрацював з ним, видаючи разом спільну літературу.

Співробітництво з Нечаєвим в певній мірі грало проти бакунізму, втім інтерес в революційному народництві до цього напрямку не згас. В Російській імперії у 1870-х роках починають виникати гуртки бакуністів. Одними з найвідоміших можна назвати гурток Феофана Лермонтова, що здійснював нелегальне розповсюдження та перевезення через кордон робіт Бакуніна, а також гуртки Сергія Коваліка та Йосифа Кабліца. Ці гуртки пропагували революційні анархістські ідеї, каталізатором яких мала стати інтелігенція, що йшла в народ для створення поселень і пропагування анархічних ідей задля підготовки народного бунту. Загалом можна сказати, що діяльність народників бакунінського напрямку була доволі масштабною, так вони відмітилися активністю в 32 губерніях та були одним з основних напрямків революційного народництва²⁴.

²¹ Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том I. Государственность и анархия. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда», 1919. С. 293-295.

²² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Том 18. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. С. 414.

²³ Козьмин Б. П. Нечаев и нечаевцы. Сборник материалов. Москва; Ленинград: ОГИЗ, Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. С.112.

²⁴ Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва, 1987. С. 155-156, 160.

Проте варто відмітити, що подібна тактика «ходіння у народ» не дала очікуваних результатів. Велика кількість учасників народницького руху була заарештована поліцією, а селянські бунти, що вдалося підняти, були жорстоко придушені. Так, найбільш показовою є «Чигиринська змова» 1877 року, коли народники бакунінського напрямку вирішили скористатися невдоволенням селян від придушення селянського виступу, і організувати бунт. В результаті підготовки повстання таємна організація була розкрита, що викликало репресії як проти революціонерів, так і проти селян. Найбільш показово результати практики ходіння у народ охарактеризувала учасниця народницького руху Олександра Ободовська: «Наші пропагандисти пропурхнули по Русі й ніде не пристроїлися, тому, бачиш, що всі їм місцевості попались невдячні; їм доводилось відмовитись від колишньої солодкої надії... анархісти ж головним чином зайнялись організацією провінціального юнацтва для негайного підняття революції... Тепер же народ не знають і апріорі вирішують: писати книжки треба, а про що, не знають... вони думають віддуватися книжками, складеними ними, які більше мріють про народ, ніж знають його. Запасшись ними, побавившись майстернями один, два місяці, вони вирушать на справу. Знову почнеться стара пісня. Всі страшні провали, які були досі, не навчили, як видно, нічому товаришів наших»²⁵.

1.2 Анархізм наприкінці 1870-1880-х років

Можна сказати, що наприкінці 1870-х років на теренах Російської імперії склалася доволі гостра, можна навіть сказати передреволюційна ситуація. Причиною подібного стану речей крилися в першу чергу в доволі спірній селянській реформі 1861 року. Як відомо, відміна кріпосного права відбувалася з першочерговим урахуванням інтересів дворянства. Подібне рішення було доволі логічним з політичної точки зору, оскільки аристократія представляла собою важливу опору царської влади. Проте подібне рішення створило доволі серйозну проблему малоземелля на селі, оскільки лєвова доля земельних

²⁵ Каллаш В. Процесс 193-х. Москва: Изд. В. М. Саблина, 1906. С.172-173.

наділів залишалася у поміщиків, а також тимчасової залежності і питання викупних платежів. Аграрне питання було однією з головних проблем імперії аж до кінця її існування, оскільки соціальні проблеми на селі були надзвичайно гострими. Народне невдоволення стало ще більш наростаючим на фоні поганих врожаїв кінця 1870-х років. Так, посилаючись на статистику наведену у працях Петра Зайончковського, можна сказати, що у 1878 році, порівняно з 1877 роком, кількість селянських виступів виросла втричі, а у 1879 майже в п'ять разів.²⁶

В той же час, відміна кріпосництва дала поштовх до активного розвитку промисловості і пришвидшення процесів урбанізації. Безземельні селяни, молодші діти селянських родин були вимушені переїжджати в місто, поповнюючи тим самим ряди низькокваліфікованого пролетаріату. Враховуючи доволі низький рівень життя нових жителів міст, в Російській імперії починає розгортатися робочий рух. В середині 1870-х років в економіці починаються кризові явища, фактично, імперія вперше в своїй історії стикнулася з кризою перевиробництва. Не дивлячись на тимчасовий вихід з подібного положення за рахунок армійських потреб в роки російсько-турецької війни 1877-1878 років, вже по її завершенню економіка знову стикнулася з кризовими явищами, що призвели до скорочення робочих місць. Подібні явища призвели також і до активізації пролетарської боротьби за свої права, і вже у 1878 році кількість страйків та робочих хвилювань зросла в три рази, а у 1879 році - в чотири²⁷.

Подібний стан речей призводив до певної трансформації революційного народництва у бік більш організованої боротьби. Так, у 1876 році була створена «Земля і воля». Ця організація перебувала під сильним впливом ідей Михайла Бакуніна. Члени «Землі і волі» представляли собою радикалізований напрямок народників. Програма організації полягала у створенні на селі підґрунтя для

²⁶ Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов. Москва: Издательство Московского университета, 1964. С.10.

²⁷ Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов. Москва: Издательство Московского университета, 1964. С. 15.

соціалістичної революції шляхом постійного проживання в сільській місцевості революціонерів, підтримки виступів та страйкової боротьби, а також проведенні активної агітаційної роботи. Бакунінський вплив в організації полягав у визнанні основних анархічних програмних положень, а саме селянського самоуправління та права на народне володіння землею. «Дотримуючись переважно анархістських поглядів, члени товариства «Земля і воля» вважали, що в результаті соціальної революції буде знищено будь-яку державу; майбутній суспільний лад уявлявся їм як вільний бездержавний союз громад на різних територіальних рівнях»²⁸. «Земля і воля» стала новою віхою в історії народницького руху на теренах Російської імперії, в першу чергу, через свою організаційну структуру. Вона була побудована на централізованих принципах, метою яких було об'єднання наявних революційних сил. «Земля і воля» складалася з головного гуртка, який контролював і здійснював координацію місцевих організацій²⁹.

Ситуація в державі ставала все більш напруженою, царський уряд почав проводити все більш наростаючу репресивну політику, та навіть весною 1879 року був вимушений піти на введення надзвичайного стану на деяких територіях європейської частини Російської імперії, який значно розширював повноваження місцевих органів влади, особливо в плані силового апарату. У відповідь на все більш наростаючий тиск з боку влади, революціонери вирішили перейти до все більш радикальної терористичної тактики, особливо на фоні того, що колишні методи не давали бажаного результату.

Так, «Земля і воля» розгортає масштабну серію терактів. За наказ про жорстоке тілесне покарання політичних ув'язнених, що порушувало діючу тоді заборону на тілесні покарання, Вірою Засулич в січні 1878 року було здійснено замах на очільника Санкт-Петербургу Федора Трепова. Показовим є той факт,

²⁸ Гинев В. Н., Цамутали А. Н. «Народная воля» и «Черный передел»: воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879–1882 гг. Ленинград: Лениздат, 1989. С.337.

²⁹ Аптекман О. В. Общество «Земля и Воля» 70-х гг.: по личным воспоминаниям. Издание 2-е, испр. и значительно доп. Петроград: Колос, 1924. С.192-195.

що, не дивлячись на відверто терористичний спосіб вирішення проблеми, Віра Засулич була виправдана через незаконність наказу Трепова. Наступною жертвою став начальник третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії Микола Мезєнцов. Цей владний орган займався політичним розшуком, що робило ціль терористів цілком логічною та виправданою з революційної точки зору. Мезєнцов був зарізаний Степаном Кравчинським, який після того був вимушений все життя переховуватися за кордоном. Також, у лютому 1879 року був вбитий харківський генерал-губернатор Дмитро Кропоткін, двоюрідний брат Петра Кропоткіна, який потурав жорсткому поводженню з ув'язненими в холодно-гірській тюрмі, а також приймав участь у жорсткому придушенні студентських заворушень³⁰.

Проте, життя «Землі і волі» виявилося не надто довгим. В серпні 1879 року відбувся з'їзд організації, на якому стався розкол. «Земля і воля» розділилася на дві фракції: «Чорний переділ» та «Народна воля». Ідеологічні основи «Чорного переділу» полягали у збереженні традицій революційного народництва, в тому числі їх бакунінської складової. Так, вони вважали за необхідне продовжувати процеси революційного поселення в сільській місцевості для створення основи для суспільних перемін, що в першу чергу повинні були ґрунтуватися на само розумінні селянства. Крім того, вони критикували сам принцип централізованого державного управління, а також виступали за горизонтальну та децентралізовану форму організації революційних осередків, що були засновані на принципі федералізму. В той же час, принцип селянського общинного самоуправління та федералістських відношень між общинами також був основою їхньої політичної платформи. Головними точками напруження між «Чорним переділом» і «Народної волі» було питання методів, а саме відношення до актів індивідуального терору. Позиція «Чорного переділу» стояла ближче до так званого «анархічного бунтарства» Бакуніна, а саме соціальної революції, що мала йти знизу. Основа

³⁰ Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва, 1987. С.170.

цього принципу полягала не в індивідуальному тероризмі, що опирався на вузьке коло заколотників, а на широкі маси³¹. Таким чином, не можна сказати, що «Чорний переділ» був суто анархічною організацією, проте певний вплив бакуніського напрямку революційного народництва наявно був присутнім.

В свою чергу, друга фракція «Народна воля», виступала з більш радикальних позицій. Так, на відміну від традиційних народницьких принципів анти політичності, «народовольці» виступили з позицій соціалістичних перетворень в державу зверху. Тобто, в основі їхньої програми лежав принцип, що спочатку силами організації мав відбутися демократичний переворот, а лиш потім нова влада мала проводити в життя соціалістичну перебудову суспільства та держави. Таким чином, народним масам в питанні революційного перетворення держави надавалася хоч і важлива, але допоміжна роль. Подібна позиція була багато в чому покликана доволі невдалою кампанією створення народницьких поселень, що не давали бажаних для революціонерів результатів. Як зазначалося, методи досягнення своєї мети були радикальними. Важлива роль надавалася актам індивідуального терору, що мали стати передвісником народного повстання, яке мало би підтримати зміну влади. В багатьох містах Російської імперії мали бути створені осередки «Народної волі», які мали бути підпорядковані центральному виконавчому комітету, що мав координувати діяльність його агітаційних і бойових складових³².

Найбільш гучним терористичним актом «Народної волі» стало вбивство царя Олександра II, що відбулося 1 березня 1881 року. Не дивлячись на очікування революціонерів, це не призвело ні до народного повстання, ні навіть до активізації виступів. Навпаки, на заміну відносно ліберальному Олександру II, прийшов консервативний режим Олександра III. Нова влада не стала

³¹ Гинев В. Н., Цамутали А. Н. «Народная воля» и «Черный передел»: воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879–1882 гг. Ленинград: Лениздат, 1989. С. 44–46.

³² Гинев В. Н., Цамутали А. Н. «Народная воля» и «Черный передел»: воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879–1882 гг. Ленинград: Лениздат, 1989. С.18–19.

миритися з терористичною боротьбою «народовольців» і невдовзі організація була фактично розгромлена.

Повертаючись до «Чорного переділу», варто зазначити, що в організації була наявна тенденція до відходу від анархічних принципів. Такі діячі як Плеханов, Засулич та Аксельрод певний час ще продовжували дотримуватися принципів народництва, навколо яких гуртувалася «Земля і воля», проте невдовзі тиск з боку влади змусив революціонерів покинути територію Російської імперії у 1880 році. За кордоном вони попали під сильний вплив європейських лівих ідей, що призвело до поступового переходу на позиції марксизму. Остаточний перехід на марксистські позиції відбувся у 1883 році, зі створенням організації «Визволення праці». В програмних відозвах було офіційно заявлено про відхід від народницьких та анархічних принципів і перехід на нові ідеологічні засади³³.

Таким чином, можна сказати, що анархістські ідеї, що були складовою ідей революційного народництва та логічно з них витікали, безумовно мали значний вплив на розвиток буремних подій кінця 1870-х – 1880-х років. Ідеї «Землі і волі» в свою чергу гуртувалися на принципах народництва, а сама організація мала стати новим етапом розвитку цього руху. Втім, можна сказати, що описані ідеї в певній мірі себе вичерпали. Так, саме відсутність очікуваних результатів змусила революціонерів шукати нові шляхи розгортання народної революції, і тут питання «анархічного бунтарства» було одним з ключових, що в кінці-кінців призвело до розпаду «Землі і волі». Організації, що були створені на базі «Землі і волі», не дивлячись на те, що проіснували відносно недовго, залишили по собі доволі значний слід в історії не тільки революційного руху, а й загальноімперського простору.

Вже до середини 1880-х років можна говорити про остаточний розпад як «Народної волі», так і «Чорного переділу». Революціонери не тільки попали під

³³ Гинев В. Н., Цамутали А. Н. «Народная воля» и «Черный передел»: воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879–1882 гг. Ленинград: Лениздат, 1989. С. 48.

каток репресій, а ще й вплив інших політичних ідей, в яких вони шукали вихід з того революційного тупика, що склався. Таким чином, припинення існування цих організацій означало угасання не стільки анархічних принципів, скільки революційного народництва, яке, фактично, на той час себе вичерпало.

1.3 Християнський анархізм Льва Толстого та «Анархічна революція» Петра Кропоткіна

Серед тогочасних теоретиків анархізму особливо виділяється відомий російський письменник Лев Миколайович Толстой. Його теорія представляла собою певну суміш християнських і анархістських ідей. В ідеях письменника в певній мірі прослідковується вплив ідей таких анархічних теоретиків як Прудон, Штірнер та Бакунін. Про схвальне відношення Толстого до бездержавних ідей можна говорити ще з середини XIX століття. Так, в своїх щоденниках він починає виказувати анархічні ідеї. Одним з найбільш показових є запис зроблений ним 13 травня 1857 року: «Усі уряди рівні за мірою зла і добра. — Найкращий ідеал — анархія»³⁴. Толстой не тільки цікавився ідеями анархістських теоретиків, а ще й мав досвід особистого спілкування з ними. Так, відомо, що він зустрічався в Брюсселі з Прудоном у 1861 році³⁵.

В основі ідеології Льва Толстого лежала критика будь-якого державного управління, особливо буржуазно-поміщицької системи, що склалася в Російській імперії. Письменник активно критикував насильницьку та експлуататорську сутність держави. Найбільш активно він критикував силову складову держави, а саме: армію, поліцію судову систему і т.п. Варто зазначити, що основною особливістю толстовського анархізму було його ґрунтування на християнській етиці, а також непротивлення зла насиллям. Таким чином, толстовство аж ніяк не містило у собі революційної основи. В

³⁴ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 47. Дневники и записные книжки. 1854–1857. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1937. С. 208.

³⁵ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 48. Дневники и записные книжки. 1858–1880. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1952. С. 451.

якості способу боротьби з державною системою пропонувалося просто не приймати участь у роботі державного силового апарату. На думку Толстого, це все було способом поступового розкладання порочної системи, що представляє тільки непотрібний та тяжкий вантаж для народу³⁶.

Як вже зазначалося, Лев Толстой рішуче відкидав революційний шлях боротьби з державою. Він визначав державу як зло, що тримається на насиллі за участі злих людей і їх підлеглих. В якості інструменту боротьби з державою він вбачав християнство, що мало вплинути на зміну світосприйняття людини та сприяти її внутрішньому переродженню. Толстой вважав, що анархізм міститься в основах істинної християнської віри, отже, істинне християнство аж ніяк не може уживатися з державним насиллям. На думку автора, саме християнська віра відкриє народу очі і покаже йому шкідливість держави, що призведе до масової насильницької непокори, яка, в свою чергу, призведе до зникнення держави і її гніту як такого³⁷.

Ще одним ідеологічним аспектом філософії Льва Толстого, що посиляє нас до анархічних традицій у релігійному сектантстві, була його відмова від інституціоналізації релігійного життя. На думку Толстого зростання держави і церкви в певній мірі дискредитувало останню, оскільки вона приймала участь в державній пропаганді, тим самим виступаючи в ролі співучасника насилля. Вихід письменник бачив у істинній народній релігійності, яка мала знищити сам інститут церкви як один зі стовпів, на якому тримається державний гніт. Також вчення Толстого містить певні елементи теократичного монархізму, сутність якого полягала добровільному підпорядкуванні владі Бога, а не людини. Це підпорядкування мало відбуватися шляхом слідуванню заповідям Христа і моральним нормам, що випливають з нього³⁸.

³⁶ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 35. Произведения 1902–1904 гг. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1950. С. 206.

³⁷ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 35. Произведения 1902–1904 гг. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1950. С. 206.

³⁸ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 35. Произведения 1902–1904 гг. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1950. С. 206.

Описані ідеї Льва Миколайовича Толстого знайшли відклик у серцях певних кіл інтелігенції, а також селянства, в середовищах яких тяжіло до релігійного сектантства. Одним з найбільш важливих послідовників ідей толстовства став Володимир Чертков. Так, він, являючись вихідцем з доволі знатного аристократичного роду, на власні кошти зміг у 1899 році організувати журнал «Вільне слово». На його сторінках публікувалися не тільки статті самого Толстого, а ще й теоретичне осмислення толстовських ідей Чертковим. В той же час, в середовищі толстовців починається популяризація так званої «теорії малих справ», сутність якої полягала у посильній адресній допомозі найбільш бідним та соціально незахищеним верствам населення. Також доволі цікавою сторінкою в історії толстовського анархізму можна назвати спробу створення першої толстовської землеробської комуні, яка проіснувала близько п'яти місяців. Вона була створена на Кавказі у 1885 році за ініціативою сибірського промисловця Костянтина Сибірякова, який співчував ідеям Льва Толстого та навіть мав особистий досвід спілкування з письменником³⁹.

Проте, можна сказати, що ідеї християнського анархізму не знайшли широкого розповсюдження. Спроби толстовців проникнути у робочий рух зі своїми ідеями стикнулися з жорсткою критикою з боку марксистів, особливо Плеханова, а також конкуренцією з іншими політичними силами, що не розділяли ненасильницькі ідеї Толстого. Таким чином, спроби толстовців на практиці реалізувати власні ідеї потерпіли крах, так і змігши перетворити рух на масове і помітне на політичному тлі явище. Багато в чому це можна пояснити тією гострістю соціально-політичних протиріч в Російській імперії, вирішення яких мирним шляхом широкими масами не сприймалося як ефективна тактика боротьби. Таким чином, не дивлячись на те, що анархізм Льва Толстого мав доволі важливе значення для розвитку анархічної думки, його вплив на революційний рух був досить обмеженим.

³⁹ Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва, 1987. С. 185-187.

Говорячи про теорію анархічної революції Петра Кропоткіна, варто відмітити, що вона була в певній мірі більш розвинутою та проробленою у порівнянні з бакунізмом. Так, на відміну від Бакуніна, що виступав за негайне і повсюдне розпалювання революційної ситуації, Кропоткін в цьому питанні був більш наближений до реальності. Так, він зазначав, що для здійснення народної революції повинні скластися певні соціально-політичні умови, серед яких Кропоткін особливо виділяв комбінацію сили напору революціонерів, зрозумілість їхніх намірів та слабкість центральної влади, що були покладені на загальне невдоволення ситуацією в державі, неможливістю виходу з цієї ситуації мирним шляхом, а також достатню рішучість народних мас⁴⁰. Він розвивав свою думку тим, що спроби розгорнути революційну ситуацію обмеженим колом бунтарів неможливо, допоки в країні ця ситуація не складеться сама по собі⁴¹. Таким чином, роль основна роль революціонерів полягає не у тому, щоб підіймати народний бунт, а правильно реагувати положення у державі, спрямовуючи народні маси у потрібному напрямку.

Кропоткін визначав майбутній характер революції як соціалістичний. Він вважав, що саме соціалістичні ідеї здатні знайти найбільше відклику в серцях народу. Важливо відмітити, що ще однією суттєвою відмінністю від ідей Михайла Бакуніна було відношення до ролі пролетаріату в майбутній революції. Кропоткін заявляв про певну спільність інтересів селянства і робітничого класу, підкреслюючи те, що останній є частиною селянства, яке відносно нещодавно виїхало в міста. Зазначав також, що сільські наймити представляють ніщо інше, як представників сільського пролетаріату⁴². Таким чином, рушійною силою революції будуть селяни, робітники та частина

⁴⁰ Из записки П. А. Кропоткина «Должны ли мы заняться рассмотрением идеала будущего строя?» // Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. С. 81.

⁴¹ Из записки П. А. Кропоткина «Должны ли мы заняться рассмотрением идеала будущего строя?» // Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. С. 86.

⁴² Кропоткин П. А. Речи бунтовщика. Петербург–Москва: Издательство «Голос Труда», 1921. С. 154.

представників інтелігентної праці⁴³. «Звільнення пролетаріату буде неможливе доти, поки революційний рух не охопить сіл. Повсталі комуни не зможуть протриматися навіть року, або кількох місяців, якщо повстання не пошириться на села... Треба заздалегідь познайомити селянина з тим, що має намір зробити міський пролетар. Треба сказати селянинові, що йому нічого боятися з боку міського робітника. І треба, щоб, з свого боку, міський робітник звик поважати селянина і йти з ним разом, злагоджено, для спільного визволення»⁴⁴.

Варто також відмітити, що Кропоткін стояв на анти реформістських позиціях, виступаючи проти будь-якого часткового покращення життя робітників, оскільки вважав це подачками з боку буржуазної влади, які покликані збити революційний запал⁴⁵. Подібна позиція стала основою антисиндикалістських поглядів «хлібовольців» у часи практичних дій. Так, анархісти цього напрямку подібною тактикою відкидання реформістської боротьби намагалися наблизити соціальну революцію.

Важливо, що Кропоткін особливу роль в розгортанні революційних подій надавав саме політичній партії. Неодноразово називаючи анархістів саме цим словом, він виражав надії, що за умови достатньої енергійності, революційного запалу та ресурсів, анархісти зможуть стати рушійною партією соціальних змін⁴⁶. Говорячи про майбутнє бачення революції, Кропоткін проявляв тут певний утопізм. Так, він, рішуче відстоюючи бездержавні ідеї, вважав, що революції непотрібні ні демократичні, ні соціалістичні етапи, і що суспільство здатне перейти до анархо-комуністичного устрою всього приблизно за тричотири роки⁴⁷.

⁴³ Из записки П. А. Кропоткина «Должны ли мы заняться рассмотрением идеала будущего строя?» // Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. С. 78-79, 96-97.

⁴⁴ Кропоткин П. А. Речи бунтовщика. Петербург–Москва: Издательство «Голос Труда», 1921. С. 144.

⁴⁵ Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг). Москва, 1987. С. 211.

⁴⁶ Кропоткин П. А. Речи бунтовщика. Петербург–Москва: Издательство «Голос Труда», 1921. С. 279.

⁴⁷ Кропоткин П. А. Речи бунтовщика. Петербург–Москва: Издательство «Голос Труда», 1921. С. 93.

Петро Кропоткін відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні закордонного підґрунтя анархістів Російської імперії. Навколо нього починає формуватися одне з найбільших закордонних об'єднань анархістів у лондонському кварталі Уайтчепель, де переважне населення складали єврейські робітники⁴⁸. Найбільш важливим досягненням цього об'єднання стало налагодження випуску в 1903 році першого друкованого органу анархістів за кордоном - «Хліб і Воля».

Журнал, у випуску якого приймав найактивнішу участь особисто Кропоткін, став основою і на певний час монополістом у сфері координації анархічних груп на теренах Російської імперії, та зафіксував лідерські позиції саме кропоткінського напрямку анархізму. Варто відмітити, що саме лондонська еміграція стала певною кузницею кадрів та тією точкою, з якої досвідчені кадри відправлялися на батьківщину для організації анархічних груп та налагодження боротьби на практиці. Крім того, за ініціативи Кропоткіна у 1904 році була проведена перша приватна нарада російських анархістів, яка була покликана виробити спільну тактику боротьби та співробітництва анархічних груп, зокрема, їхню участь у страйковому русі.

Важливо відмітити, що певним маркером ідейної еволюції анархістського руху кропоткінського напрямку став їхній відхід від принципів антиполітичності. Так, на сторінках журналу «Хліб і Воля» виходить наступний допис: «Нам не раз доводилось читати, нібито анархісти заперечують політичну боротьбу. Звідки могло скластися подібне міркування? Факти, навпаки, доводять, що в сучасній Європі тільки анархісти ведуть революційну боротьбу з державою і її представниками, а держава ж установа політична передусім»⁴⁹.

Таким чином, Петро Кропоткін та лондонська еміграція змогли створити кадрове та ідеологічне підґрунтя для розбудови практичної боротьби

⁴⁸ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 268.

⁴⁹ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С. 55.

анархістських груп на території Російської імперії. Саме завдяки зусиллям журналу «Хліб і Воля» та революціонерів, що прибули з закордоння, вдалося організувати перші повноцінні анархічні організації та вибороти своє місце на політичній арені у передреволюційний період.

1.4 Поява перших анархістських груп

Перехід анархічного руху від теорії до практики стався навесні 1903 року в місті Білосток. Можна сказати, що поява першої повноцінної групи саме в цьому місті була не випадковою. Західні окраїни Російської імперії мали не менш важливе значення для революційного руху, ніж великі столичні міста. Важливо відмітити, що Білосток представляв собою сприятливе місце для «анархічного гнізда» не в останню чергу через свій соціальний склад. Місто характеризувалося відносно невеликим ступенем розвитку промисловості, основою промислового потенціалу міста було суконне виробництво. Оскільки місто знаходилося в межах смуги постійної єврейської осілості, етнічний склад характеризувався переважанням представників єврейської національності. Крім того, важливим є той факт, що населення міста було несталим. Значна частина населення приходила в Білосток з сусідніх населених пунктів на заробітки. «У 1889 р., хоча в місті населення показано в 56629 душ обох статей (31723 чоловічої статі і 24906 жіночої статі), в межах міста постійних жителів виявляється тільки 32667 душ обох статей; решта приходять на денні заробітки, проживаючи, власне, поза межею міста, в прилеглих до нього селах... За станами населення Б. в 1889 р. складалося з: спадкових і особистих дворян — 460, духовенства православного — 32, римсько-католицького — 3, євангелічно-лютеранського — 8, іудейського — 9; громадян спадкових і особистих — 90, купців — 733, міщан — 41153, цехових — 7138, селян — 643, колоністів — 155, регулярних військ — 3157 (з родинами), безстрокововідпускних — 956, відставних нижчих чинів — 789, солдатських дітей — 13, іноземних підданих — 1194, осіб, що не належать до зазначених розрядів — 96 обох статей. За віросповіданнями: православного — 2242, римсько-католицького — 3447,

протестантського — 2366, іудейського — 48552, магометанського — 22 обох статей»⁵⁰.

Таким чином можна сказати, що значну частину населення складали некваліфіковані робітники та ремісники. В місті знаходилися цілі квартали нетрів, які населяв люмпенізований пролетаріат. До появи в місті організованого анархічного руху з кінця XIX століття важливу роль відігравали такі соціалістичні партії, як есери та соціал-демократи, та, зважаючи на велику кількість євреїв, популярністю серед пролетаріату користувалися бундівці.

Навесні 1903 року в місто прибуває представник лондонської анархічної еміграції Шломо Каганович. Маючи достатній авторитет в емігрантських анархічних колах, він зміг консолідувати навколо себе розрізнених анархістів, які діяли поодиночі. Незабаром, завдяки вдалій агітаційній роботі серед єврейської інтелігенції вдалося залучити в групу декілька активних учасників Бунда. Заснована Кагановичем та Григорієм Брумером група отримала назву «інтернаціональна група «Боротьба»⁵¹. Новостворена організація представляла собою анархо-комуністичну групу, що орієнтувалася на кропоткінський журнал «Хліб і Воля».

Анархісти відразу активно включилися у політичне життя міста. Вони вдалися до палкої критики соціалістичних рухів, яких звинувачували у зрадницькій помірності, а також пропагували антидержавницькі ідеї. У відповідь на це, соціалісти розгорнули агітаційну роботу проти анархістів. Подібна політична дискусія зумовила подальший антагонізм анархістів та соціалістичних партій.

Окрім політичних перепалок анархісти привнесли до того невідомі містянам акти політичного терору. Це було в значній мірі зміною бакунінської бунтівної тактики. Відтепер анархісти більше не намагалися діяти лише

⁵⁰ Белосток // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. URL: <https://rus-brokgauz-efron.slovaronline.com/13212-%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA> (дата звернення 09.01.2025).

⁵¹ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 6.

шляхом підняття низового народного бунту, а зробили основним своїм інструментом так звані «акції прямої дії»⁵². У відповідь на репресивну політику місцевої влади проти робітників, прийняли участь у липневій демонстрації, «Боротьба» вдалася до вбивства городского на прізвище Лобановський, який особливо жорстоко проявив себе під час акції протесту. Невдовзі стався ще один напад, щоправда, невдалий, на поліцейського Метленка. Подібні дії значно підвищили авторитет новоствореної групи в очах населення, анархісти змогли завоювати прихильників не тільки в середовищі ремісників і люмпенізованого пролетаріату, а й серед робітників текстильних фабрик, що були оплотом місцевих соціалістів, хоч і складали невелику частину робочого люду. Більш того, через міграційний характер населення Білостоку, анархістам вдалося завоювати популярність в уїзді та навіть у Гродно⁵³.

Втім, доволі серйозною проблемою «Боротьби» був брак пропагандистської літератури. Не дивлячись на географічну близькість кордону, налагодити постійні поставки не вдавалося, нові надходження мали доволі обмежений і нерегулярний характер. Таким чином, наступним кроком розгортання революційної боротьби стало налагодження місцевого виробництва агітаційних матеріалів. Розпочавши з декількох листівок, білостокські анархісти змогли за підтримки одеських товаришів здобути необхідні фінанси та устаткування і відкрити підпільну типографію «Анархія».

На наступне літо 1904 року анархісти розгорнули в місті і економічний терор, що мав забезпечити матеріальне підґрунтя для їхньої подальшої діяльності. Першою жертвою став власник ткацької фабрики Авраам Каган. Побоюючись все більш наростаючого страйкового руху та зростаючої популярності анархістів, він здійснив спробу об'єднати фабрикантів та інших представників буржуазії Білостока для організованої протидії робітничому руху, зокрема шляхом оплати штрейкбрехерів. У відповідь на це 29 серпня 1904

⁵² Плеханов Г. В. Анархизм и социализм. Серия «Пролетариат». 1906. С. 70.

⁵³ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 6

року молодий член «Боротьби» Нисан Фарбер зарізав його поблизу синагоги під час святкування Йом Кіпура та успішно втік з місця події. Наступною акцією анархіста, що коштувала йому життя, став підриг поліцейської дільниці у відповідь на здійснений незадовго до того кривавий розгін мітингу бундівців. «Упевнений в успіху, Нисан 6-го жовтня увійшов у першу поліцейську частину. Він сподівався застати тут всю зграю на чолі з поліцмейстером. Його не було. Зволікати було небезпечно... Рух руки, і бомбу кинуто. Пролунав оглушливий вибух. Серед шуму падаючих меблів, дзвону розбитого скла, в димі, внутр. кімнати валялося кілька спотворених тіл. Було поранено: поліцейського наглядача, двох городових, секретаря поліції і двох відвідувачів-буржуа. Але й сам Нисан загинув, уражений уламком бомби...»⁵⁴.

Успіхи анархістів на теренах Східної Європи викликали в середовищі еміграції певну окриленість. На Лондонській нараді анархістів 1904 року, Кропоткін констатував передреволюційну ситуацію в Російській імперії. Виходячи з цього видавалися резолюції, в яких активно закликали практикуючих анархістів всіма методами боротися за соціальну революцію. Кінцевою ціллю проголошувалося створення анархо-комуністичного суспільного укладу, на шляху до якого були неприйнятні будь-які проміжні етапи. Бачивши в майбутніх подіях вікно можливостей, анархістська еміграція всерйоз вважала, що в ході революційної ситуації, що розгорнеться у 1905 році, є реальні шанси на радикальне перевлаштування суспільно-політичного ладу східноєвропейського простору⁵⁵.

Акції економічного терору, ініційовані анархістами, набули регулярного характеру. Звичною справою стали нападки на власників дрібних торгівельних точок, де групою забиралися продукти харчування та гроші, які пізніше роздавалися міській бідноті. Подібна «робінгудівщина» не тільки підвищувала

⁵⁴ Нисан Фарбер (некролог) // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 128–130.

⁵⁵ Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг). Москва, 1987. С. 223.

популярність анархістів серед робочого населення Білостока, а ще й надавала їм ареол непереможності в очах місцевої буржуазії. Група почала відчувати себе справжніми господарями міста, причетність «Боротьби» до акції значно підвищувало її шанси на успіх⁵⁶.

Найвищої точки успіху білостокські анархісти досягли на початку 1905 року. Користуючись безпорадністю місцевого силового апарату вони змогли здійснити зухвалий напад на легальну типографію, де змогли забрати близько 330 кілограмів устаткування, чим в значній степені покращили положення свого підпільного печатного органу⁵⁷. Крім того, користуючись соціальним вибухом спричиненим подіями «кривавої неділі», анархісти, очоливши протестний рух, змогли добитися значних поступок від роботодавців. Так, були значно підняті заробітні плати робітників дрібних і крупних майстерень, а тривалість робочого дня обмежувалася 8-9 годинами⁵⁸.

Зухвалість анархічної групи «Боротьба» остаточно вивела її на лідируючі позиції у власному місті. Успішність радикальних методів боротьби та зростання їхньої популярності серед населення давало анархістам конкурентні переваги на політичному полі. Група все більш зростала і вже к травню 1905 року почала складати приблизно шість десятків ідейно заряджених бойовиків. Соціалістичні сили, навпроти, все більш гостро почали відчувати політичну конкуренцію. Так, місцеві бундівці, що регулярно влаштовували мітинги і політичні дискусії на так званій «біржі», не витримавши конкуренції і постійних нападок анархічних сил, були змушені переїхати, а есери і польські соціалісти так і зовсім були змушені перейняти анархічні радикальні практики

⁵⁶ Мартов Л., Маслов П., Потресов А. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3, Кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914. С. 492

⁵⁷ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 9.

⁵⁸ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 8.

через все більш часті випадки переходу «гарячих революціонерів» до лав «Боротьби»⁵⁹.

Поява білостокської «Боротьби» стало своєрідним каталізатором до експорту анархічних ідей до інших міст імперії. Так, невдовзі з числа місцевого студентства була створена ніжинська група анархістів, а невдовзі і у Житомирі. В цих містах, як і у Білостоці, анархісти представляли собою прибічників бакунінсько-кропоткінського напрямку, що консолідувалися навколо журналу «Хліб і Воля». База для появи анархічної групи у Житомирі існувала ще до того. З початку ХХ століття в місті існували розрізнені невеликі угруповання, які втім не відмітилися активними діями. Ситуація змінилася на початку 1904 року, коли в місто з австрійської еміграції прибули двоє анархістів, що змогли об'єднати місцевих антидержавників у групу. Ще більшого розмаху житомирські анархісти змогли добитися після приїзду досвідченого революціонера, який зміг налагодити пропагандистку роботу, а також взаємодію з анархістами в інших містах⁶⁰. Загалом, станом на 1904 рік на теренах Російської імперії анархічні групи та бойовики-одинаки діяли в близько півтора десятках населених пунктах⁶¹.

В Одесі станом на 1904 рік, окрім розрізнених анархістів, діяв гурток прибічників ідей Яна-Вацлава Махайського. Ідеї Махайського і його послідовників полягали в критиці тогочасних лівих, а, особливо, соціалістичних концепцій. Серед основних ворогів пролетаріату Махайський, окрім буржуазії, виділяв також і соціалістичну інтелігенцію, оскільки вважав, що, втягуючи робітників в поле політичної боротьби та акцентуючи їх увагу на конкретних політичних вимогах, інтелігенти лиш обманюють поневолений клас, бажаючи таким чином підпорядкувати собі робітників задля того, щоб дістатися до влади і стати новими експлуататорами. На думку махаєвців, робітничі маси мають

⁵⁹ Мартов Л., Маслов П., Потресов А. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3, Кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914. С. 486.

⁶⁰ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 40.

⁶¹ Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва, 1987. С. 221.

підготувати революцію, що буде організована через серію бунтів, повстань і актів тероризму, з метою повалення державного ладу. Причому чіткого плану дій у разі успіху подібного сценарію махаєвці не мали вважаючи, що життя в майбутньому підкаже всі необхідні кроки⁶².

Тому, окрім буржуазії, деякі з одеських анархістів своїми ворогами вважали представників інтелігенції. Вони, на їхню думку, обманним шляхом намагалися втягнути пролетаріат в русло буржуазно-демократичної революційної боротьби, чим зраджували інтереси робочого люду. Подібний доволі антиінтелектуальний рух, був маргінальним навіть для анархістів, тож з приїздом до Одеси білостокських товаришів, а разом з ними й хлібовольської літератури, їм вдалося в певній мірі розколоти махаєвців та створити одну з найбільш активних груп на той час. Одеситам вдалося здійснити цілу серію успішних актів економічного та політичного терору, вони активно включилися в страйковий рух, а також змогли повторити білостоцький успіх і створити власну типографію. Проте, тут ситуація розгорталася для анархістів не настільки успішно, і вже 12 квітня 1904 року була проведена серія арештів, в результаті яких 35 активних бойовиків групи опинилися за ґратами⁶³. Разом з тим була розгромлена типографія, що стало першою великою поразкою анархічного руху в Східній Європі на початку XX століття. Втім, не дивлячись на репресії, анархісти в Одесі змогли зберегти ядро і продовжили свою діяльність, хоч і до певного етапу в менших масштабах.

Переходячи до висновків до першого розділу, можна сказати, що анархізм на теренах Російської імперії формувався у доволі складному та багатшаровому середовищі. На його зародження вплинули як і релігійні ідеї східноєвропейського сектантства, так і слов'янофільська критика державного устрою, що апелювала до народних традицій народного управління та найголовніше соціально-політичних проблем та протиріч в державі.

⁶² Скирда А. Социализм интеллектуалов. Париж: Громада, 2003. С. 14, 25-26.

⁶³ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С. 63.

Таким чином, можна сказати, що бездержавницькі ідеї існували в народній, особливо, сільській, свідомості доволі давно, оскільки держава протягом довгого часу не обтяжувала себе практично ніякими соціальними функціями, фактично виступаючи в ролі гнобителя, який тільки забирає податки, випускає обмежувальні закони, виступає на стороні поміщиків-експлуататорів, а також забирає чоловіків до війська. Крім того, в ситуації сильної ролі сільської общини, а також все ще низького рівня урбанізації і залежності села від міста, анархічні ідеали не можна назвати утопічною ідеєю, а навпаки - бажанням селянства жити спокійно і повною мірою користуватися результатами своєї праці.

Ідеологічне оформлення подібних ідей було здійснено у другій половині XIX століття Михайлом Бакуніним. Визначаючи певні проблеми селянської общини, основними з яких була патріархальність та схильність до придушення індивідуальної свободи, він, спираючись в тому числі на європейські анархічні концепції, розробив теорію соціальної революції. Сутність цієї теорії ґрунтувалася на принциповій антиполітичності, впевненості в тому, що соціальні перетворення повинні відбуватися не зверху, шляхом політичної боротьби, а знизу, через народний бунт, допомогти організувати який мали революціонери. Бакунін виступав за повну відміну державного управління як такого, виділяючи селянство як головну революційну силу, а общину як основу організації управління та ведення господарського виробництва.

Ідеї Бакуніна знайшли своє практичне вираження в революційному народництві, що набрало популярність в Російській імперії у другій половині XIX століття. Народники, серед яких прихильники Бакуніна складали вагомую частину, намагалися реалізувати анархічні ідеї на практиці через тактику «ходіння у народ», а саме створення поселень в середовищі селянства з метою пропаганди та підготовки бунтів. Однак відповіддю на ці дії стали репресії з боку влади та численні поразки, що поставило під сумнів ефективність подібної стратегії.

Кульмінацією подібного конфлікту став розкол організації «Земля і воля» у 1879 році. Так, саме відношення до бакунінських принципів і їхній конфлікт з прагненням до створення централізованої революційної організації став причиною до утворення «Чорного переділу» та «Народної волі». Втім, доволі швидкий занепад вищеназваних організацій засвідчив загальну поразку та вичерпання народницького руху.

На цьому тлі стали актуальними пошуки нових анархічних концепцій. Одним з ідеологів руху анархістів став Лев Толстой, що розвинув ідеї християнського анархізму, основою якого була ідея морального самовдосконалення та непротивлення злу насильством. Вчення Толстого пропагувало відмову будь-яких насильницьких революційних методів, натомість пропагувалося дещо подібно до акцій громадянської непокорі, при яких методом опозиційної боротьби була принципова відмова від участі в роботі державного апарату. Оцінюючи вплив анархістських ідей Льва Толстого на революційний рух, можна сказати, що, не дивлячись на підтримку серед певних кіл, в першу чергу, інтелігенції, пацифістські ідеї аж ніяк не могли відповідати гострій соціально-політичній ситуації, що склалася в Російській імперії. Таким чином, ідеї Льва Толстого не мали достатнього потенціалу для впливу на революційну діяльність анархістів, обмежившись лише впливом ідейним.

Говорячи про Петра Кропоткіна, можна сказати, що його вчення було в значній степені більш системним та наближеним до практики. Саме Кропоткін став дивитися на революційні питання більш об'єктивно, в певній мірі зблизивши свою позицію з деякими засадами марксизму. Так, особливо важливо в цьому питанні було розуміння Кропоткіним об'єктивних причин революційної ситуації. Крім того, важливою відмінністю від ідей Бакуніна була солідаризація інтересів селянства та пролетаріату. В той же час, Кропоткін стояв на доволі анти синдикалістських позиціях, що пізніше матиме певні наслідки в практичній діяльності. Проте, варто розуміти, що саме Кропоткін та

анархістська еміграція, що виникла навколо нього, створили умови для переходу анархізму в практичне русло, у вигляді формування груп та осередків на теренах Російської імперії.

Можна сказати, що початок XX століття став для анархістів Східної Європи справжнім переломним моментом. Це був час переходу від літературно-ідеологічної діяльності за кордоном до повноцінних революційних груп, що на практиці вели боротьбу за досягнення революційних анархічних ідеалів. Втім, вже на цьому етапі стали проявлятися слабкі місця у розгортанні анархічної революційної боротьби. Варто безумовно розуміти регіональний та фрагментарний характер руху. Фактично анархісти, за винятком Одеси, мали змогу закріплюватися лише у невеликих містах на окраїнах імперії, де для того склалися відповідні умови. Серйозною проблемою анархічного руху була їхня орієнтація на найбільш незахищені, люмпенізовані верстви населення, що переважно склалися з дрібних кустарів, ремісників, робітників невеликих майстерень. Враховуючи надзвичайну важливість підтримки промислового пролетаріату у революційних подіях, анархісти не могли ефективно конкурувати на цій ниві з представниками соціалістичних рухів. Тож не дивлячись на локальні успіхи, анархістські групи не змогли в повній мірі вийти на загальноімперський рівень, залишаючись переважно місцевими політичними акторами.

РОЗДІЛ II: Східноєвропейські анархісти в часи революції 1905-1907 рр.

2.1 Анархістський вибух: Білосток, Одеса, Катеринослав

Суспільний шок, спричинений подіями 9 січня 1905 року, та подальше розгортання революційних подій стали періодом піднесення багатьох опозиційних сил. Анархісти не стали виключенням. Державу охопили масові протести та страйковий рух, масове безробіття створило сприятливу базу для експорту своїх ідей та створення нових революційних груп. Тепер вони змогли розповсюдити свій вплив не тільки на маленькі міста, а й спробували відкрити для себе великі столичні міста. Так весною 1905 року з'являються групи у таких містах як Санкт-Петербург, Київ, Рига, Катеринослав, Варшава, Гродно, Бердичів та багато інших. Анархісти навіть проникають на територію Уралу та Закавказзя. В своїй пропаганді вони прибігають до доволі екзотичних методів. Так, новою практикою анархістів стало розкидування листівок з вікон потягів, що проходять повз міста, а у Санкт-Петербурзі, вони взагалі запускали саморобну піротехніку наповнену листівками, що розлітаючись розкидала прокламації вулицями⁶⁴.

Початок революції привніс і певний розлад в стан східноєвропейських анархістів. Якщо не брати до уваги послідовників ідей Яна-Вацлава Махайського, вплив яких навіть у анархістських колах був доволі обмеженим, то на початку XX століття фактично монополістичне становище займали описані вище «хлібовольці». Втім, з розгортанням революційних подій починають виділятися і інші течії. Вже весною 1905 року починає виникати течія «безначалівців», ідеологом якої був Микола Романов під псевдонімом «Бідбей». Послідовники цієї течії загалом погоджувалися з концепцією Кропоткіна стосовно кінцевої цілі у досягненні анархо-комуністичного суспільства, проте, на їхню думку, методи «хлібовольців» були занадто

⁶⁴ Мартов Л., Маслов П., Потресов А. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3, Кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914. С. 477.

м'якими. «Безначалівці» виступали за подальше розгортання терору, необмежених експропріацій та так званих «акцій прямої дії»⁶⁵.

В кінці 1905 року виділилася доволі близька до «безначалівців» течія «чорнознаменців», в якості ідеолога якої виступив Іуда Гроссман під псевдонімом «Рошин». Ці представники анти синдикалістського крила стали авторами так званого безмотивного терору. Сутність цієї тактики полягала у тому, що тільки приналежність до класу експлуататорів була достатньою причиною для здійснення на людину замаху з боку анархістів.

З послідовників Гроссмана виділилася група «комунарів», які ідеологічно були близькими до течії анархістів-общинників. Ці напрями виступали за організацію місцевих селянських та робітничих повстань, метою яких було захоплення окремих територій, переділу на них землі на користь селян, організацію промислового виробництва під спільним управлінням робітників та загального створення анархічних общин. Підсумовуючи, вони виступали з позицій організації місцевих революцій⁶⁶.

Ще однією течією анархізму на теренах Російської імперії були анархо-синдикалісти, вони як і «хлібовольці» виступали різко проти радикальних методів «безначалівців» та «чорнознаменців». В той же час, варто розуміти, що солідаризація «хлібовольців» з анархо-синдикалістами було в певній мірі вимушеною відповіддю на анархістський тероризм, враховуючи відношення Кропоткіна до профспілкової боротьби. Ідейним лідером та натхненником синдикалістів був Данил Новомирський. Спираючись на ідеї французьких анархо-синдикалістів, він вважав, що робітничий рух є найбільш перспективним напрямком просування анархічних ідей, отже, участь цих анархістів у страйках була однією з першочергових задач. Синдикалісти вважали, що саме через профспілкову боротьбу будуть створені осередки свідомих робітників, які боротьбою за свої інтереси здатні повалити

⁶⁵ Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Москва: Центрполиграф, 2006. С. 47.

⁶⁶ Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва, 1987. С.233.

буржуазний режим. Важливо відмітити, що анархо-синдикалісти особливу роль віддавали так званій «робочій меншості», яка, на їхню думку, має виступати в ролі провідника анархічних ідей і просвіщати та робити більш свідомими неорганізовану частину пролетаріату. Крім того, важливою задачею було створення в організаційних структурах профспілок своїх таємних осередків, задля протистояння, на їхню думку, пристосовницькій політиці соціалістичних рухів⁶⁷.

Говорячи про чисельність та кількість анархістських осередків, то тут нам доволі корисні відомості дають дослідження Валерія Володимировича Кривенького. Так, революція, що розпочалася у 1905 році дала значний поштовх до розростання анархізму по державі. З декількох осередків, що виникли у передреволюційний період, починаючи з 1903 року, вже у 1905 році їхня кількість зросла до 125 організацій у 110 містах, в 1906 - до 221, у 155 містах, а в 1907 - до 255 у 180 населених пунктах⁶⁸.

На початкових етапах революції 1905-1907 рр. лідерські позиції в середовищі анархістів знову ж таки займає білостоцька «Боротьба». Покращивши своє матеріальне становище за рахунок експропріацій, а також кадрове становище за рахунок масового притоку членів з колишніх діячів соціалістичних рухів, анархісти Білостока як ніколи відчують впевненість у своїх силах. Нарешті вдалося налагодити стабільні масові поставки закордонної літератури, а власна типографія вийшла на повну потужність, випускаючи листівки майже кожного дня⁶⁹. «Боротьба» продовжує активно проводити кампанію політичного терору. Так, у квітні 1905 року був вбитий двірник, що був звинувачений анархістами в роботі на поліцію в якості інформатора. Подібним актом, на їхню думку, вони наносили сильний удар по мережі

⁶⁷ Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Москва: Центрполиграф, 2006. С. 82-83.

⁶⁸ Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX века: теория, организация, практика. Москва: РОССПЭН, 2018. С. 39.

⁶⁹ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С.70.

поліцейських шпигунів, яких на їхню думку часто вербували саме з числа двірників⁷⁰.

Весною-літом 1905 року анархісти Катеринослава, Одеси та Білостока змогли об'єднатися задля організації загального страйку, що супроводжувався постійними атаками на поліцію і армійські загони. В Білостоці їм остаточно вдається досягти беззаперечного лідерства у політичному житті, витіснивши на другий план соціалістичні рухи, в першу чергу, Бунд⁷¹.

Проте статус «господарів» Білостока анархісти не змогли довго утримати. Вже 30 липня 1905 року царською владою була організована військово-поліцейська операція, результатом якої став розгром «Боротьби». Здійснивши кривавий рейд, силовики вбили близька 40 чоловік, та заарештували десятки активних революціонерів. Була розгромлена і перша в Російській імперії анархістська типографія «Анархія», було вилучено устаткування, а анархісти, відповідальні за організацію печаті, були заарештовані. Не дивлячись на спроби поновити видавницьку діяльність шляхом нових експропріацій, поновити роботу типографії так і не вдалося.

Масові арешти катастрофічно підірвали позиції групи, яка більше ніколи не змогла досягти колишнього успіху. Їхня активність значно знизилася, фактично, у другій половині 1905 року вони відмітилися лише декількома акціями. Значна частина членів «Боротьби», що залишилися на свободі, були вимушені емігрувати і інші міста, влившись у місцеві групи. Не дивлячись на це, група продовжувала свою роботу, як здійснюючи акти терору, так і намагаючись брати участь у страйковому русі. Намагаючись хоч якось повернути втрачені позиції, вони здійснюють різкі акції. Так, в березні 1906 року Ароном Єліним була кинута вибухівка в будівлю жандармського

⁷⁰ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 11.

⁷¹ Мартов Л., Маслов П., Потресов А. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3, Кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914. С. 477.

управління Білостока, в результаті якої бойовик загинув⁷². Втім, після невдалого страйку весною 1906 року, анархісти зазнають чергової поразки, що засвідчив, за їхніми словами, повний моральний крах організації⁷³.

Черговим ударом по анархістському руху у Білостоку стали єврейські погроми 1-3 червня 1906 року, що розпочались після вбивства поліцмейстера Павла Деркачова. Сам факт того, що вбивство сталося в районі, де концентрувалися анархісти, які переважно були євреями, спричинило міжнаціональний конфлікт, результатом якого були численні жертви. При подальшому розгляді причин трагічних подій в пресі висувалися версії про можливу причетність анархістів до смерті поліцейського. Так, наприклад, газета «Южный Край» наступним чином оцінювала імовірність причетності анархістів до цих подій: «Не можна відкидати, що в Білостоці справді центр анархічного руху. Анархісти кидають там динамітні бомби, але анархісти прекрасно знають, що за першою кинутою бомбою послідує жажливий розгром єврейського населення. Лише підліток, пустощі якого приймаються за анархізм, міг вчинити такий безумний вчинок. Можна також припустити, що бомбочку кинули грабіжники, злодії. Анархізм у Білостоці, як і на півдні, вилився останнім часом у форму пограбування і сполучився з організаціями, що не мають нічого спільного з якою б то не було ідеєю. Грабіжники кинули спеціальні знаряддя — лом та відмичку — і взяли за бомбу. Вони могли кинути цей снаряд»⁷⁴.

Таким чином, станом на 1907 рік група «Боротьба» фактично повністю розпалася. Її залишки продовжували епізодичні акції, які, втім, не мали важливого впливу на загальну політичну ситуацію у місті.

⁷² Арон Елин (Гелинкер) (Некролог) // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 143-146.

⁷³ Мартов Л., Маслов П., Потресов А. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3, Кн. 5: Партии — их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914. С. 480.

⁷⁴ Южный край. 1906, 24 июня. №8821. Харьков. С. 2.

Після поразки 1904 року революція відкрила вікно можливостей і перед Одеськими анархістами. Відродження руху у місті почалося восени 1905 року, коли вони влаштовують активну кампанію економічного терору. Активізація анархістів була зумовлена також масштабними єврейськими погромами 17 жовтня 1905 року, які були інспіровані місцевою організацією чорносотенців. В якості помсти анархісти розгорнули не бачений до того безмотивний терор. Через місяць після погромів ними було організовано одночасні вибухи одразу в декількох місцях. Саме 17 грудня 1905 року відбувається одна з найбільш відомих акцій безмотивників, а саме вибух у кафе Лібмана. Анархісти мотивували подібний акт невинуватості жорстокості тим, що пролетаріат не ходить по подібних закладах, тож постраждалими від подібної жорстокості були тільки експлуататори робочого люду. «Ряд бомб, кинутих у кав'ярню Лібмана, у той час, коли вся ця підла, жадібна зграя набивала своє черево кавою й шоколадами, показав, що народні месники прокинулися й узялися до роботи. Власникам приватної власності було зроблено перше застереження... І ось ті самі месники, анархісти-комуністи, які Лібманським актом показали, що не завжди для ситої, заплившої салом і жиром буржуазії буде масниця, що й для неї настане день розправи, коли вся розгнівана, голодна, пригнічена й експлуатована маса робітничого люду повстане для здобуття своїх людських прав, права на життя і права вільно розвиватися; ці самі месники задумали показати, що й захисники її приватної власності, представники державної влади, не вічно будуть безкарні»⁷⁵

Подібна акція хоч і принесла анархістам певну відомість і навіть на певний час славу однієї з найголовніших революційних сил міста, не могла залишитися непоміченою з боку влади. В місті були проведені жорсткі поліцейські рейди, а самі організатори акції були заарештовані. Так, по справі з вибуху в кафе Лібмана на лаві підсудних опинилися п'ять анархістів. Моисей Мец, Б. Шершевська та Йосип Брунштейн були засуджені до страти шляхом

⁷⁵ Одесская группа анархистов-коммунистов ко всем рабочим // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 135–136.

повішання, що була виконана 15 листопада 1906 року, а Станіслав Шашек та Ольга Таратута отримали 17 років каторжних робіт⁷⁶.

Не дивлячись на опір державної влади, анархісти продовжували розгортати власну діяльність. В місті лунала все нові теракти та організовувалися експропріації. Одеські анархо-синдикалісти активно включалися в страйковий рух. Вони змогли доволі вдало влилися в боротьбу робітників за трудові права, яка до того організовувалася лише соціалістичними силами. Не можна сказати, що анархісти зовсім очолили страйкарів, втім участь у подібних, відносно легальних методах боротьби, дозволила ним додатково укріпити свої позиції на політичному полі, і добитися схильності певних робочих кіл, які до того симпатизували соціалістам. Анархо-синдикалісти, вигідно відрізнялися від своїх супротивників «безмотивників», своєю стриманою радикальністю. Участю у профспілковій діяльності вони мали шанси на покращення життя робітників у більш довгостроковій перспективі, чим вставали в один ряд з соціалістичними рухами. Це навіть давало можливості боротися за симпатії промислових робітників, в очах яких до того анархісти виступали в ролі деструктивної сили.

В 1906 році в Одесі анархо-синдикалісти різко виступили проти актів безмотивного терору. На противагу їй вони почали застосовувати тактику суміщення економічного тероризму і підтримки боротьби робітничого класу за часткове покращення своїх трудових прав. Крім того, одеські анархісти почали імплементувати в свою практику рекетирські методи. Так, вони пропонували багатіям добровільно здійснити внесок на революційну справу, в противному випадку на жертву чекала розправа. «Г. Ферберов. Група Чорних воронів мала честь днями відвідати Вас з метою конфіскації Вашого капіталу. Завдяки крику, піднятому Вами та Вашою прислугою, група була змушена відступити, не вдаючись до жертв. Тепер, з метою уникнення терору, група доручила своєму

⁷⁶ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С.75.

уповноваженому «тверда рука» отримати з Вас шістсот карбованців (600 крб.). У разі відмови або арешту одного з уповноважених групи, Вам загрожує смерть і повне знищення Вашої власності»⁷⁷

Анархо-синдикалісти прийняли найактивнішу участь у страйковій боротьбі моряків одеського порту. Протест моряків був пов'язаний з примусовим закриттям їхнього професійного об'єднання, що викликало в них хвилю обурення. На цій ниві анархісти на певний час змогли завоювати авторитет робітників порту, чим викликали величезне невдоволення соціал-демократів. Не дивлячись на їхній супротив, вплив анархістів досяг того рівня, що соціал-демократи були вимушені погодитися на включення представників анархістів до страйкового комітету. Крім того, анархо-синдикалісти і тут намагалися розбавити боротьбу своїми радикальними методами. Окрім класичних експропріацій, вони вдалися до організації терору шляхом підризу пароплавів. Зважаючи на великий авторитет анархістів, представники соціалістичних рухів були вимушені погодити подібну акцію, мотивуючи це тим, що підризу може виглядати як акт політичної відплати. Проте радикалізм анархо-синдикалістів не дав очікуваних результатів в практичному плані. Страйк закінчився невдачею, а разом з ним і авторитет анархістів було сильно підірвано⁷⁸.

Після поразки та розпаду білостоцької «Боротьби» чи не найактивнішим центром анархічного руху став Катеринослав. Ще з 1904 року тут діяли організації махаєвців, проте повною мірою про зародження анархічного руху у місті відбулося у травні 1905 року з приїздом Фішеля Штейнберга, під псевдонімом «Самуїл», а також ще кількох агітаторів влітку. Все літо 1905 року діяльність анархістів була майже непомітною. Вже восени, консолідувавши сили, а також поповнивши свій особовий склад за рахунок місцевих соціалістів-

⁷⁷ Группа Черных воронов // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 137.

⁷⁸ Мартов Л., Маслов П., Потресов А. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3, Кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914. С. 488.

революціонерів, невелика група яких вирішила перейти під анархічне крило, вони виходять з тіні та починають здійснювати акції політичного та економічного терору.

На фоні масштабного загального осіннього страйку 1905 року, катеринославські анархісти вирішують про себе заявити і здійснюють замах на директора машинобудівної фабрики, який до того провів на підприємстві масові скорочення. «У відповідь на знуцання капіталістів, нахабну експлуатацію праці, всілякі утиски, нарешті, на останні мерзоти й насильства над робітниками-страйкарями з боку Акціонерної компанії заводів Езау і Машинобудівного — наші товариші, комуністи-анархісти, вирішили відповісти замахом на одного з головних винуватців незчисленних страждань робітничого люду. Учора ввечері стався вибух динамітної бомби у квартирі директора й акціонера Машинобудівного заводу на Амурі. Ці негідники, що не посоромилися без усякої причини вигнати й позбавити роботи 300 робітників, — хай розплачуються своєю шкурою і своїм майном»⁷⁹

Заявивши про себе, анархісти Катеринослава почали все більш активно виступати за радикалізацію страйкової боротьби, переводу її у насильницьке русло. «Станьмо готуватися до загального насильницького страйку, спрямованого проти всього буржуазного ладу. Відповідаймо економічним терором, поодиноким і масовим, що вражає буржуа та їхніх підспівувачів... Хай же піонери-борці йдуть і вражають ситих! Хай починається народна розправа!»⁸⁰

В місті тривали масштабні протести, особливо активно страйкарі діяли на залізних дорогах. В грудні 1905 року робітники фактично паралізували роботу залізної дороги в Катеринославській губернії. 7 грудня 1905 року страйки розпочалися на станції «Катеринослав», а вже 8 грудня страйковий комітет

⁷⁹ Извещение екатеринославской группы анархистов-коммунистов // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 120–121.

⁸⁰ Ко всем рабочим! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 121–122.

захопив контроль над станцією. Страйкарі посадили на керівні пости своїх очільників та виставили для охорони близько тридцяти чоловік. Протестувальники значно обмежили рух потягів, що викликало реакцію з боку влади. Станція була відбита військами 11 грудня, і страйкарі перемістили свою діяльність у Нижньодніпровськ. Вони розібрали залізничне полотно на відтинку Горяєво-Дієвка, чим остаточно паралізували залізничне сполучення⁸¹

Масштабний страйковий рух в результаті вилився у збройне протистояння у місті та його околицях. На вулицях міста вибудовувалися справжні барикади, а війська вели жорстокі вуличні бої з протестувальниками. Результатом повстання стало жорстоке військове придушення та організація військово-польових трибуналів проти бунтівних містян. Анархісти в цей час не відчували в собі достатньої сили для активної силової участі в цих подіях, тому вони більше зосередилися на організації пропагандистко-агітаційної діяльності. Кустарними методами вони змогли розповсюдити декілька прокламацій. Пропагандистська робота дала свої плоди, і до анархістів почали переходити представники соціалістичних рухів.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 років анархісти починають все більше розповсюджувати свій вплив, і засновувати все нові групи в Катеринославі та оточуючих його населених пунктів. В місті починають організовуватися масові мітинги, на яких анархісти проводили полеміку з представниками інших лівих сил. Користуючись певним авторитетом, завойованим під час зухвалих акцій прямої дії, вони доволі вдало використовують політичну трибуну для пропаганди своїх ідей. Завдяки вдалій ідеологічній підготовці, вони змогли підготувати підґрунтя для подальшого впровадження своїх лібертарних ідей.

Втім осінь 1906 року принесла катеринославським анархістам і серйозні поразки. В місті була проведена чергова жорстока силова операція. В кінці серпня влада відкрила справжнє полювання на анархістів, силовими

⁸¹ Летопись революции. Журнал Комиссии по изучению Истории Октябрьской Революции и Коммунистической Партии (большевиков) Украины. №2 / ред. М. Е. Равич-Черкасский. Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. С. 68.

структурами був зайняте робоче поселення Амур, яке фактично перетворилося на військовий табір. Звідти організовувалися масові репресії проти революційних елементів, що нанесло анархістам болісного удару⁸².

Анархізм у Катеринославській губернії проявив доволі високу стійкість. Так, в Гуляйполі, діяла знаменита група «Спілка бідних хліборобів», членом якої був майбутня легенда буремних подій Громадянської війни Нестор Іванович Махно. Група, що була керована Вольдемаром Антоні, здійснювала числі акції економічного та безмотивного терору. Так, її діяльність не була завершеною після кінця революції 1905-1907 років. Вона продовжувала здійснювати гучні акції, такі як пограбування багатого промисловця Марка Кернера та вбивство поліцейського Караченцева, у відповідь за арешт Махно⁸³. «Спілка бідних хліборобів» змогла протриматися аж до 1908 року, та була розгромлена тільки шляхом тривалих та численних поліцейських акцій, які змусили лідера групи Вольдемара Антоні покинути територію Російської імперії⁸⁴.

Таким чином, у підсумку можна сказати, що анархістський рух одного з найбільших розмахів набув саме в Білостоці, Одесі та Катеринославі. Саме у цих містах анархісти змогли повною мірою розгорнутися та доволі відчутно впливати на політичну ситуацію у містах, подекуди завойовуючи навіть лідерські позиції. Саме ці міста стали точкою найбільшої кристалізації та своєрідною кузницею кадрів анархістського руху на теренах Російської імперії, звідки вони пізніше здійснювали експорт своїх революційних ідей на інші регіони. Так, досвід білостоцьких анархістів, можна назвати одним з найбільш успішних прикладів функціонування анархістського руху у зазначений період. Це було одне з небагатьох міст в якому анархісти зайняли, фактично, провідне

⁸² Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С.74.

⁸³ Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт продакшн, 1994, С. 9-16

⁸⁴ Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування.: дисс. ... док. іст. наук: 07.00.01. Київ: Інститут історії України НАН України. 2014. С.167.

положення у місті і змогли своєю конкуренцією усунути інші політичні сили на другий план.

Втім варто відмітити, що на прикладі цих трьох місць прослідковується основна слабкість анархістського руху, а саме його недостатня стійкість перед репресивним апаратом держави. Фактично, анархісти могли довго та успішно діяти лише в умовах відносної слабкості місцевої влади. У випадку ж коли держава обрушувала на них свою каральну силу, анархісти, як правило, були приреченими на поразку і розгром місцевих груп.

2.2 Анархісти у Варшаві

Окрім Білостока, ще одним важливим місцем концентрації анархістського руху в Польщі була Варшава та населені пункти поблизу, такі як Лодзь, Седлець та Ченстохова. Власне, розвиток руху анархістів був багато в чому пов'язаний з білостоцькими товаришами. На початку 1905 року в місто прибули деякі анархісти з Білостоку, і на хвилі початку революційних подій 1905-1907 років, об'єднавшись з місцевими єврейськими діячами вихідцями з «Бунду», а також польськими анархістами, розвернули у місті свою діяльність, заснувавши групу «Ітернаціонал»⁸⁵.

З початком своєї роботи організація розвернула агітаційну діяльність з організацією політичних дискусій, мітингів, а також створення мережі агітаційно-пропагандистських гуртків. Подібні дії дали свої результати і група стала налічувати близько сорока чоловік, а гуртки відвідували більше ста слухачів⁸⁶.

Крім того, варшавська група одразу зробила спробу очолити страйковий рух, масово організовуючи протести. Певною вершиною їх діяльності в 1905 році став великий страйк пекарів, в якому прийняли участь майже всі

⁸⁵ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С. 80.

⁸⁶ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С.80.

варшавські робітники пекарень. В ході цих подій, анархісти вдавалися до численних терористичних актів. Так, декілька печей було підірвано саморобними бомбами, облито керосином та приведено в неробочий стан. Таким чином, господарі пекарень були вимушені прийняти вимоги пролетаріату і страйк був успішним, що в значній мірі зіграло на користь популярності анархістів⁸⁷.

Варшава, як і Одеса стала одним з центрів так званого «безмотивного терору». Саме тут бойовиком-безмотивником Блюменфельдом був здійснений знаменитий теракт в готелі-ресторані «Брістоль», а також підбив банкірської контори Шершевського. Подібні дії призвели до жорстокої відповіді з боку владних структур. Поліція стала проводити надзвичайно масштабні рейди проти анархістів. Арешти проводилися за найменшою підозрою в причетності до анархічного руху. Були розгромлені приховані склади зі зброєю, типографія та майстерня з виготовлення вибухівки. Заарештовані анархісти зазнавали жорстоких катувань в казематах Варшавської цитаделі. 4 січня 1906 року відбувся розстріл п'яти членів «Інтернаціоналу», а невдовзі після нього ще дві розправи, в ході яких загинуло одинадцять анархістів. За свідченнями джерел, що мають анархічне походження, за ці розправи відповідав особисто генерал-губернатор Григорій Олександрович Скалон. «Невдовзі почалися репресії, і поліція стала заарештовувати всіх, запідозрених у причетності до анархізму. Першим був затриманий анархіст-агітатор Віктор Рівкінд під час розповсюдження прокламацій серед солдатів; його невдовзі засудили на 4 роки каторги, а згодом стратили. Потім послідувала ціла низка нових арештів — членів групи «Інтернаціонал», при цьому було захоплено багато зброї, бомб, динаміту, пекельна машина і підпільна друкарня. Буржуазна преса, навіть ліберальна, яка обурювалася майбутньою стратою лейтенанта Шмідта й тортурами над соціалісткою-революціонеркою М. Спіридоною, вимагала страти заарештованих товаришів. 4 січня вранці у Варшавській цитаделі були

⁸⁷ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 275.

розстріляні п'ятеро анархістів — членів групи «Інтернаціонал». Наступного дня в стінах тієї ж фортеці розстріляли ще шістьох товаришів, серед них був і В. Рівкінд. Перш ніж усі 16 товаришів були страчені, сищик Грін (нині вбитий революціонерами) разом зі своїми спільниками піддавав їх жорстоким тортурам і катуванням. Згодом у польських газетах поширився чуток, що навесні рибалки витягли з Вісли біля цитаделі кілька понівечених тіл, простріляних кулями, з обличчями, залитими смолою. Це були трупи страчених анархістів... Слід зауважити, що всі ці страти були здійснені у «дні свобод», без жодного суду, лише за наказом лейб-ката Скалона»⁸⁸.

Таким чином, анархізм у Варшаві мав доволі яскраву, але доволі нетривалу історію існування. Варшавські анархісти були одними з найбільш радикальних представників руху на теренах всієї Російської імперії. Втім, саме це тяжіння до надмірного радикалізму і призвело до їхньої швидкої поразки. Своїми гучними акціями не вибіркового терору, вони в очах місцевої влади перетворилися з однієї з революційних сил, на найбільш нестерпну, а разом з тим і пріоритетну ціль державних репресій. Подібною озлобленістю влади, що була шокована надмірно кривавими навіть по анархістським міркам акціями, пояснюється і та жорстокість з якою анархістський рух був придушений у місті.

2.3 Анархістський рух в столичних містах

Не дивлячись на те, що місцями основної концентрації анархістських угруповань були здебільшого провінційні міста з великою кількістю дрібних підприємств та кустарного виробництва, часто такі, що знаходяться поблизу кордону, анархічний рух був присутній і у великих столичних містах. Варто зазначити, що саме столичні міста, такі як Москва та Петербург були особливо політизованим середовищем під час революції 1905-1907 років. І зважаючи на більший силовий контроль з боку держави та високу концентрацію інших

⁸⁸ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 275-276.

політичних сил, анархісти знаходилися тут у більш складному становищі, ніж на окраїнах імперії.

Не маючи достатньої соціальної бази, анархісти змогли розповсюдити свою діяльність на Москву тільки на хвилі революційного підйому 1905 року, та загальною політизацією суспільства, що з нього випливала. Варто зазначити, що як і у багатьох інших містах, рух анархістів практично не мав відношення до формування антиурядових настроїв у Москві в передреволюційний період, а тільки користувався соціально-політичною ситуацією, що склалася станом на 1905 рік.

Перші анархістські угруповання були створені у Москві на початку 1905 року, це були два революційні гуртки, що були організовані з приїздом в місто з еміграції відомого анархіста Володимира Забрежнєва, та ще кількох товаришів. По своїй суті ці об'єднання представляли собою послідовників Кропоткіна, що об'єднувалися навколо журналу «Хліб і Воля». Ці організації спиралися, окрім традиційних верств населення, таких як місцевий пролетаріат та селянство, ще й на представників студентства. Загалом, діяльність гуртків була зосереджена на видавництві пропагандистської літератури. Так, були видані прокламації «Вбивство Шувалова» та «В пам'ять Першого травня». Проте діяльність одного з гуртків виявилася аж надто недовгою, він проіснував лише близько пари тижнів, після чого був розгромлений, а більшість лідерів, включаючи самого Забрежнєва, заарештована⁸⁹.

Іншій організації повезло трохи більше. Саме на її основі вдалося сформувати першу московську групу анархістів у вересні 1905 року. Основним ареалом її пропагандистської діяльності стали металургійний завод Густава Ліста та фабрики по виготовленню велосипедів Дукс-Мюллера. Загалом можна сказати, що здебільшого їхня діяльність не виходила за межі Бутирського району. Тут вони прийняли активну участь в підготовці грудневого повстання.

⁸⁹ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919.С. 47-48.

Втім, саме події грудня 1905 року і принесли групі поразку. В місто були введені війська, в результаті чого група була розгромлена⁹⁰.

На осколках розгромленої групи, частина вцілілих активістів хлібовольського руху організувала нову групу, що дістала назву «Свобода», основною діяльністю якої, враховуючи обмеженість ресурсів, стала саме агітаційна діяльність. Група організувала усних агітаторів, а також змогла налагодити спочатку кустарний випуск літератури, а потім і повноцінну типографію. Втім, вже станом на середину 1906 року, група фактично припинила своє існування⁹¹.

Одночасно з групою «Свобода» в Москві діяла ще одна група «хлібовольців» під назвою «Вільна комуна». Вона була створена анархістами, що прибули з півдня Російської імперії. Ця група налагодила зв'язки з анархістами з групи «Свобода» та здійснила спробу налагодити не тільки літературно-агітаційну діяльність, а й практичні дії, здійснивши декілька експропріацій⁹².

Групам навіть вдалося виробити спільну політичну програму, що пізніше була представлена на конференції анархістів у Лондоні. Сутність цієї програми зводилася до ідей бездержавного соціалізму, підтримки селянських локальних повстань, аграрних захватів та особливо знищення документів, що підтверджували б право поміщиків на володіння землею. Крім того, групи пропагували повсюдний терор, який мав прийняти форму безперервних, децентралізованих та індивідуальних акцій, що мали стати передтечією та каталізатором до масового народного повстання. Особлива роль відводилася партизанській боротьбі, так пропонувалося формувати бойові дружини з числа робітників та найбільш бідніших верств населення, що мали розгорнути масштабну боротьбу проти державного гніту. Акти економічного терору також, на їхню

⁹⁰ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 50.

⁹¹ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 271.

⁹² Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С.85.

думку, мали стати масовим явищем, що мало бути покликане покращити матеріальне становище робочого класу, проте лиш в тій мірі, в якій необхідно для пристойного існування. Подальші пограбування розглядалися лише як необхідний інструмент тільки для забезпечення функціонування анархічних організацій, матеріальної підтримки їх агітаційної і практичної діяльності. Важливо також, що групи стояли на синдикалістських позиціях, в тому плані, що вважали важливим участь анархістів в професійних союзах, які тим самим підривали монополію соціалістичних сил на профспілкову боротьбу. Крім того, анархісти рішуче відкидали співробітництво з будь-якими соціалістичними, особливо, парламентськими рухами, за виключенням есерів-максималістів⁹³.

Втім, подібним амбітним планам не судилося втілити у життя. Невдовзі арешти підірвали боєздатність і «Вільної комуни», що змусило її припинити діяльність. На основі розгромленої «Свободи» і «Вільної комуни» була створена група «Безвладдя», яка, втім, не відмітилася гучними акціями, обмежившись лише відозвами до робітників з закликами боротися з державою як джерелом зла⁹⁴. Серед відомих діячів групи можна лише виділити Вільгельма Мішке, що був засуджений до страти разом з есером Михайловим, через вбивство жандарма. Після його смерті есери винесли смертний вирок кондукторам Фалєєву та Глуходєєву, що були пособниками при затриманні революціонерів у вагоні поїзда⁹⁵.

Восени 1905 року в Москві діяли також і анархісти-общинники. Варто відмітити, що ця група змогла доволі добре поставити видавницьку діяльність, і дуже швидко організувати типографію здатну випускати прокламації тиражами у декілька тисяч. Втім, основною проблемою у її діяльності, як постійно відмічали самі її члени була повна відсутність зброї і неможливість її отримати

⁹³ Заявление московских анархистов-коммунистов (комментарий к нашей программе) // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 149–151.

⁹⁴ Московская группа анархистов-коммунистов «Безвластие» к рабочим // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 210.

⁹⁵ Московская группа анархистов-коммунистов: Заявление // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 192.

в моменті. Таким чином, їхня практична діяльність була значно обмежена нестачею необхідних для цього ресурсів⁹⁶.

Говорячи про їхню політичну програму, варто відмітити, що основна їх критика була направлена на представників ліберальних і соціалістичних рухів, що, в їхньому баченні, представляли собою сили, які борються в першу чергу за політичні свободи, що, на думку общинників, було марною справою, оскільки свобода політична має в першу чергу базуватися на свободі економічній і боротьбі з голодом і злиднями. Общинники виступали за створення локальних анархістських комун, що мали бути згодом розповсюджені повсюдно. В основі цих комун мали стояти принципи самоорганізації її жителів, суспільній власності на засоби виробництва та землю та звичайно відсутності центральної влади. В якості засобів до досягнення цілі вони рішуче відкидали будь-які мирні методи та закликали народ до партизанської боротьби і створення збройних загонів. Важливо, що основою їхньої політичної позиції була самоорганізація народу, в першу чергу для створення в суспільстві революційної ситуації. Іншими словами, вони вважали, що саме народ, а не політичні сили, має бути ініціатором масового терору з метою дезорганізації правлячого класу. Крім того, вони, як і інші анархістські організації, визнавали безумовне право народу на економічну експропріацію та самостійний перерозподіл суспільних благ⁹⁷.

Також, не можна обійти стороною і студентський анархізм. У вересні 1906 року в Москві була створена «Федеративна група анархістів-комуністів». Вона складалась переважно з учнів Московського університету та Технічного училища, і переважно займалася літературною діяльністю⁹⁸. Не дивлячись на те, що група фактично не відмітилася скільки-небудь помітними акціями, сам

⁹⁶ Анархисты-общинники. Товарищи рабочие! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 118–119.

⁹⁷ Анархисты-общинники. Массовый террор // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 119–120.

⁹⁸ К товарищам студентам! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 197–198.

факт формування анархічної групи в суто студентському середовищі є доволі незвичним та цікавим прецедентом.

Анархістський рух у Санкт-Петербурзі зародився у лютому 1905 року, коли в місті з'явилася група анархістів-общинників. У своїй програмній діяльності вони у питаннях терору стояли доволі близько до «безначалівців» та їхнього ідейного лідера Бідбея. Одним з лідерів групи був колишній студент Харківського університету Микола Дівногорський. Після прибуття у місто він почав здійснювати активні спроби сформувати в місті анархістську групу, шляхом об'єднання існуючих анархічних елементів. Фактично, на той час з анархістів у Петербурзі була присутня тільки група махаєвців, деякі представники якої увійшли до числа анархістів-общинників⁹⁹.

Група здебільшого відмітилася агітаційною діяльністю. Вони змогли організувати типографію, де налагодили регулярний випуск агітаційної літератури тиражом у декілька тисяч екземплярів. Так, брошуру «Вільна Воля», вони випустили тиражом понад дві тисячі екземплярів. Також анархісти проводили регулярні мітинги, активно залучаючи на них студентство, де займалися усною пропагандою¹⁰⁰.

Не дивлячись на те, що група не мала ресурсів для проведення скільки-небудь помітних акцій прямої дії, їхня політична пропаганда була доволі радикальною. Так, у своїх відозвах до селян вони закликали до самоорганізації з метою навмисного псування поміщицької та державної власності. Вони закликали до грабежів власності, а те, що селяни не змогли забрати собі, необхідно було знищити. На основі подібних «завоювань» планувалося формувати анархічні общини, в яких вся земля, і своя, і відібрана у поміщиків, має бути у суспільній власності. Крім того, планувалося сформувати усупільнену мережу хлівів та конюшень, де мала зберігатися худоба, а також

⁹⁹ Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Москва: Центрполиграф, 2006. С. 55.

¹⁰⁰ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С. 86.

створити спільні запаси зерна та сільськогосподарського інвентарю, які б використовувалися колективно для потреб громади¹⁰¹.

Пропаганда серед робітників все більш наростала на фоні жовтневого страйку 1905 року. Тут вони закликали робітників до повсюдного терору та масових експропріацій, які за потреби могли перерости у основне джерело існування робочого люду. Пролетарів закликали до тотальної партизанщини та саботажу. Планувалося захоплювати заводи та адміністративні будівлі. Руйнувати все, що могло б використовуватися урядовими військами у разі їх успішного наступу на революціонерів, в першу чергу залізницю, засоби зв'язку, водопроводи та електричні станції. У разі успіху народного повстання планувалося сформувати анархічну комуну, в якій будь-яка приватна власність буде ліквідованою, а вся наявна власність перерозподілена на користь трудового елементу, починаючи від засобів виробництва, закінчуючи товарами в магазинах. Силові відомства мають бути скасовані, оскільки, на думку анархістів, підтримання порядку може відбуватися внутрішніми силами комуні¹⁰².

Втім, цим планам не судилося втілитися у життя, вже у січні 1906 року, в ході серії поліцейських рейдів були проведені масові арешти та реквізиції. В результаті цього група була остаточно розгромлена, а її типографія припинила існування, так і не змігши втілити радикальні революційні ідеї на практиці¹⁰³.

Таким чином, у висновку можна сказати, що, не дивлячись на наявність певної кількості анархістських угруповань в Москві та Санкт-Петербурзі, їхня діяльність далеко не мала вирішального характеру на перебіг революційних подій у цих містах. Діяльність в умовах підвищеного силового контролю з боку

¹⁰¹ Крестьяне и рабочие! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 93–95.

¹⁰² К рабочим города Петербурга // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 115–116.

¹⁰³ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С. 86.

держави, а також в умовах політизованого суспільного поля, призводила до значного обмеження їх можливостей.

Анархістські організації в столичних містах формувалися певною мірою стихійно на тлі загального революційного піднесення, скоріш проникаючи в ці міста з районів з більш активним анархістським рухом. Серйозною проблемою до загального розповсюдження їхніх ідей була значна обмеженість соціальної бази, що не давало анархістам створити дійсно потужні бойові організації. Їхні групи склалися переважно з представників еміграції та анархістів з інших міст, студентів, дрібних інтелігентів та не надто численних робітників. Їхня діяльність була зосереджена переважно на агітаційній діяльності, а саме: випуску прокламацій, створенні типографій та організації мітингів. Не дивлячись на те, що були присутні спроби формування бойових груп та навіть проведення актів експропріації, вони мали лише епізодичний характер, навіть не наблизившись до масштабів діяльності білостоцьких або одеських анархістів. Значна ж частина організацій зазнавали швидкого розгрому після перших же спроб активної діяльності.

Варто відмітити, що анархісти в Москві і Петербурзі формували власні політичні програми, в яких закликали до масового терору, аграрних повстань та децентралізованої боротьби з державою. Втім, ці плани залишилися переважно декларативними, через брак необхідних ресурсів, в першу чергу зброї, організаційного досвіду в подібних умовах та слабкої підтримки населення. Крім того, така активна агітація столичних анархістів саме за індивідуальний децентралізований терор може бути свідченням слабкості місцевих анархічних угруповань, що не мали можливості організувати терор самостійно та більш системно.

Підсумовуючи, столичний анархізм в період революції 1905-1907 років залишався здебільшого маргінальним явищем, що існував в межах гучних декларацій. Його вплив на масовий революційний рух залишався мінімальним,

а їхня діяльність переважно зводилася до агітації, що не мала потенціалу змінити політичний ландшафт у містах.

2.4 Анархізм на Кавказі

Початок революції привніс анархічні ідеї і на Кавказ. Можна сказати, що революційні події були в цьому регіоні особливо буремними. Криваве завоювання Кавказу, що відбувалося російськими військами у XIX столітті залишило в регіоні тяжкий спадок. Тривала партизанська боротьба призводила до численних злочинів з боку царської влади, цілі села підлягали депортації, а традиційний уклад жителів гірського регіону порушувався. Політика русифікації також лягла тяжким ярмом на Кавказі. Народні традиції, віра, мова зазнавали жорстких переслідувань, як і найменші прояви національної свідомості. До того ж тяжке положення селянства та умови праці робітників робили в регіоні grimучу суміш з національного і класового невдоволення.

Після подій 1905 року на Кавказі стався справжній народний вибух. Страйковим рухом було охоплено майже весь регіон. В цих подіях приймали участь майже всі верстви населення, від робітників великих промислових підприємств, до кустарів і домашньої прислуги, робітників торгівлі та візників. Ситуація дійшла навіть до протесту городових у місті Батумі, які висунули керівництву список своїх вимог по покращенню умов праці. Ці події фактично паралізували господарське життя регіону, власники магазинів та дрібні лавочники позакривали торгівлю через страх бути розгромленими, що викликало продовольчу кризу. Через протести робітників кінно-залізних доріг та робітників які займалися обслуговуванням водопроводу, деякі райони опинилися не тільки без води, а й сполучення із зовнішнім світом, що поставило Кавказ на межу гуманітарної катастрофи¹⁰⁴.

Таким чином, загальний підйом революційного руху створив сприятливі умови для проникнення анархізму в регіон, зробивши Кавказ одним з важливих

¹⁰⁴ Шахдин И. Революция 1905 года в Закавказье. Тбилиси: Заря Востока, 1930. С.9.

центрів концентрації анархістів. Основними силами, що спрямовували протест пригнічених верств населення були політичні організації соціалістичної спрямованості. Соціалісти бачили в анархізмі ту політичну силу, щої уводила народні маси своїми надмірно утопічними ідеями від вирішення реальних соціальних проблем, тому одразу накинулися на анархістів з нищівною критикою. Не дивлячись на спроби розповсюдити свій вплив на територію всього регіону, анархісти не змогли стати провідною політичною силою, лідером соціального бунту, тому найбільша активність руху зосередилися навколо двох основних центрів – Тифліс та Кутаїсі.

Лідером анархічного руху на Кавказі був Командо Оргеніані, його приїзд у 1905 році був для діючих там розрізнених анархістів довгоочікуваним і надав можливість організувати спільну роботу спираючись на авторитет відомого ще з емігрантських кіл революціонера. За свідченнями самого Оргеніані, в багатьох містах Кутаїської губернії почали діяти анархістські групи, зокрема в Батумі і Чіатуарах, що давало надії і певну впевненість у місцевих силах¹⁰⁵.

Кутаїські анархісти розпочали свою діяльність з випуску та розповсюдження пропандиської літератури, а також активних політичних спорів з представниками соціал-демократів, які представляли основну конкуренцію анархістам. Доволі швидко анархісти перейшли і до створення збройного підґрунтя для революційної боротьби. Так, з представників робочого класу, що були об'єднані у спеціально створену робочу групу, організовувалися збройні загони, які хоч і були не чисельними, проте добре озброєними. Так, у їхньому арсеналі навіть була одиниця артилерійського озброєння. Перші угруповання анархістів були сформовані на базі тютюнової фабрики Піралова та заводі мінеральних вод Лагідзе. Ці організації швидко трансформувалися у єдину групу «Комуна», яка за допомогою декількох вдалих акцій прямої дії

¹⁰⁵ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 103.

змогла організувати власну типографію та налагодити регулярний випуск пропагандистської літератури¹⁰⁶.

Починаючи з другої половини 1905 року, анархісти в Кутаїсі проводили дуже активну практичну діяльність. В місті організовувалися численні акції економічного терору. Втім, доволі серйозною перепорою стала безсистемність цих дій. За спогадами самого Оргеніані, подібні дії мало чим походили на систему революційну боротьбу, а скоріш представляли собою розпусту¹⁰⁷.

Крім того, відбувалося поступове ідейне та моральне розкладання кутаїських анархістів. В середині 1906 року, революційний рух на території Кавказу характеризується все більш і більш наростаючою хвилею націоналістичних ідей. В стороні не залишилися і анархісти Кутаїсі, в колах яких намітилась стійка тенденція до націоналістичних ідей, що призвело до значного переходу анархічних елементів до більш правих засад¹⁰⁸(«Альманах». Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1909, с 106). Подібне явище багато в чому призвело до політичного виродження анархічного руху в регіоні, що став жертвою загальнополітичних тенденцій.

Ще одним центром кавказького анархізму був Тифліс. Своєрідним пострілом стартового пістолету для анархічного руху в місті і його околицях стало грудневе повстання 1905 року. Так, саме наприкінці 1905 року анархісти починають формувати власні організації та угруповання, найбільш помітною з яких стала група «Інтернаціонал». Вона переважно складалася з представників робочого класу з числа робітників залізничних майстерень, промислових майстерень Монташова та Адельханова, а також частини робітників-набирачів,

¹⁰⁶ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С. 78.

¹⁰⁷ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 93.

¹⁰⁸ Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. С. 106.

які до того представляли прихильників соціал-демократів, проте були розчаровані стриманістю їхніх методів¹⁰⁹.

Варто відмітити, що основною діяльністю анархістів у Тифлісі була саме агітаційно-пропагандистська робота. Так, 25 березня 1906 року ознаменувалося появою першої анархічної газети грузинською мовою, яка отримала назву «Нобаті», що в перекладі означало «На черзі». Фінансову підтримку печатному органу забезпечив сам Оргеніані за власний кошт, а сама газета першочергово виходила на легальних засадах. Проте вже 1 травня 1906 року вона була закрита, проіснувавши всього чотирнадцять номерів. Наступником «Нобаті», стала газета «Хма», життя якої також виявилось нетривалим, і вона була закрита після восьми номерів. Крім того, анархісти друкувалися і у політичній газеті «Патара газета» («Маленька газета»), у співробітництві з соціалістами-федералістами. Втім, невдовзі всі печатні органи тифліських анархістів були розгромлені, а редактори заарештовані¹¹⁰.

У відповідь на подібні дії, 6 червня 1906 року організовується нова газета, що отримала назву «Муши» («Робітник»), що видавалася грузинською та російською мовами. Її доля виявилася набагато довшою, ніж у попередників: усього - близько 60 номерів. На сторінках газети друкувалися не тільки відозви та прокламації місцевих анархістів, а й видавалася література відомих теоретиків анархізму¹¹¹.

Вдало налагоджена пропаганда мала позитивний вплив на відношення до анархістів народних мас. Так, анархісти перейшли до створення сільських організацій та гуртків з числа студентства. Одне з селищ в Тифліській губернії стало справжнім оплотом анархізму. Тут проводилися численні мітинги, а на

¹⁰⁹ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 284.

¹¹⁰ Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. С. 76-77.

¹¹¹ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 284.

одному з яких селяни вчинили самосуд над поліцейськими агентами, втопивши в річці чотирьох чоловік¹¹².

Говорячи про практичну діяльність анархістів Тифліса, варто зазначити, що вони відмітилися декількома успішними акціями. Задля технічної підтримки революційної боротьби була організована майстерня з виробництва вибухівки, що пізніше була самопідірвана при поліцейському рейді. Так, тифліські анархісти змогли організувати декілька терористичних актів, таких як вбивство комерсанта Гамрікалова, а також вбивство декількох представників силових структур та замах на поліцмейстера Лоладзе. Найбільшим же успіхом революціонерів стала одна з найкрупніших експропріацій анархістів, в ході якої було вкрадено близько чверть мільйона рублів з каси казначейства міста Душеті. Проте подібні акції призвели до масштабних арештів, в ході яких за ґратами опинилися майже всі активісти та лідери анархістів Тифлісу. Залишки групи були вимушені терпіти жорстку конкуренцію з боку соціалістичних рухів та націоналістів. Не дивлячись на те, що їм вдалося налагодити друк агітаційної літератури у газеті «Стріла», що належала союзникам анархістів з числа соціалістів-федералістів, вони все ж таки не змогли витерпіти політичний тиск опонентів та репресії влади. І вже до кінця 1907 року рух остаточно згаснув.¹¹³

Ще одним місцем активності анархічного руху стало місто Баку. Тут, в центрі кавказької нафтовидобувної промисловості проживало доволі етнічно різноманітне населення, що здебільшого було зайняте важкою та низькооплачуваною працею на нафтових вишках. Перші анархісти з'явилися в місті у 1904 році, проте основний поштовх для зростання активності дали трагічні події вірмено-азербайджанського погрому 1905 року. Вони призвели до наростання суспільного невдоволення, особливо після особистого рішення Миколи II вирішити ситуацію військовим шляхом. «Сподіваюся, що зроблені

¹¹² Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 284.

¹¹³ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 284.

вами розпорядження прискорять умиротворення ворогуючого між собою розплеміненого населення Баку. Необхідні найрішучіші заходи для запобігання бунтівному руху й безладдю. Щиро дякую військам за їхню старанну службу.»¹¹⁴.

Саме тоді були сформовані групи «Інтернаціонал» та «Анархія». Страйки нафтовиків, що тривали і до того, розгорілися з новою силою після махінацій з урядовими виплатами постраждалим від міжетнічної сутички пролетаріям з боку акціонерного товариства марганцевих промисловців, які відповідали за розподілення коштів. Протест тривав два місяці, протягом якого анархісти здійснювали грошову підтримку робітників, а також вбили директора фабрики акціонерного товариства, за сумісництвом віце-консула Великої Британії, та директора заводу Монташева-Долуханова. Подібні дії мали ефект, та кошти все ж таки були виділені постраждалим робітникам¹¹⁵.

Вбивство директора заводу Монташова додало анархістам проблем. Промисловець Монташов симпатизував вірменським націоналістам з партії «Дашнакцутюн» та, імовірно, здійснював їх фінансування. Націоналісти вдалися до помсти та вбили одного з лідерів бакинських анархістів Саркіса Келешьяна. В результаті, між анархістами та партією «Дашнакцутюн» розгорілося жорстоке протистояння, під час якого відбувалися регулярні криваві сутички, жертвою яких стали 17 націоналістів та 11 анархістів. Разом з цим не залишалися осторонь і поліцейські, що вирішили розгромити групу «Анархія» в одному з бакинських готелів. Зав'язалася жорстока перестрілка в якій великі втрати понесли як і силовики, так і революціонери¹¹⁶.

Таким чином, можна сказати, що анархічний рух на Кавказі у 1905-1907 роках мав доволі яскраву історію, проте доволі швидко вичерпав свої сили.

¹¹⁴ Елизаветполь. – Наместнику его величества // Семенников В. П., Панкратова А. М., Ахун М. И., Петров В. А. Революция 1905 года и самодержавие. Москва: Государственное издательство, 1928. С. 166.

¹¹⁵ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 285.

¹¹⁶ Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 285.

Соціальні, етнічні та економічні проблеми регіону створили сприятливий ґрунт для проникнення революційних рухів у регіон, одним із яких і став анархізм. Втім, незважаючи на початкові успіхи, рух доволі швидко стикнувся з низкою проблем, що зумовили його згасання.

Насамперед, причиною поразки анархічного руху на Кавказі стала «дитяча хвороба» всього анархічного руху на теренах Російської імперії, а саме надмірна самостійність його угруповань та відсутність стійкої внутрішньої організації. Нестача дисципліни у революційних колах подекуди призводила до неконтрольованості їхніх дій. Як вже зазначалося, сам Оргеніані вказував на втрату анархістами межі між революційною діяльністю та звичайним бандитизмом, що, звичайно, створювало серйозні перепони до вибудови іміджу солідної політичної сили, яка могла б стати виразником широкої маси революційно налаштованих верств суспільства.

Регіональні особливості політичного ландшафту також мали певний негативний вплив на анархістів. Тривалий період національного гноблення народів Кавказу призводив до зростання національної самосвідомості як інструменту боротьби з царським режимом. Таким чином, суспільний запит на націоналізм вплинув і на анархістів Кутаїсі. Політичний дрейф значної частини анархістів до націоналістичних засад призводив до виродження руху, оскільки подібні тенденції суперечили самій сутності анархічної ідеології. Подібне явище може свідчити до певної політичної нестійкості анархістів, їхньої невпевненості у власних силах та спробу утримати та посилити вплив на народні маси, рухаючись у фарватері регіональної політичної моди. Це в кінці-кінців призвело до зворотних результатів, а саме розпаду і згасання активності.

Варто відмітити і обмеженість соціальної бази. На тлі революційного хаосу та загального зростання інтересу до політичного життя анархісти могли набирати популярність та навіть добиватися певних результатів. Проте, варто відмітити, що швидкі успіхи доволі стрімко переростали у болючі поразки. Підтримка серед робітників, ремісників та селянства мале в певній мірі

емоційний та ситуативний характер, без глибокого усвідомлення анархічних ідеологічних засад. Тож, без стійкої підтримки анархісти так і не змогли укріпитися та перетворитися на поважну і потужну політичну силу.

Анархісти Кавказу зазнавали серйозної конкуренції не тільки від традиційних супротивників соціалістичної спрямованості, а ще й від націоналістів. Ці партії мали не тільки більш розвинені організаційні структури, чіткі програми та могли краще скерувати народні маси, а ще й більш укорінену в специфіку регіону політичну традицію. На цьому тлі анархісти виглядали в якості нестійкої, ситуативної сили.

Крім того, тут політична конкуренція переросла зі звичних політичних дебатів та сутичок до повноцінної війни з націоналістами. Подібні криваві події додатково виснажували анархічний рух, який, до того ж, страждав від постійних репресій з боку царської влади. Жорстокі арешти лідерів та активістів, знищення підпільних організацій та розгром друкованих органів призводив до тяжких наслідків. Анархістам було доволі складно організувати стійку, ефективну та, найголовніше, довгострокову роботу.

Проте, не можна не відмітити і успіхи руху анархістів у регіоні. Так, Тифліс став справжнім центром, що притягав анархістських інтелектуалів. Саме тут вдалося добитися доволі відчутних результатів на ниві агітаційно-пропагандистської роботи. Тифліські анархісти, не дивлячись на тиск, домоглися створення відносно розвиненої друкарської системи, яка змогла організувати доволі ефективний і регулярний випуск газет та ідеологічної літератури.

2.5 Анархізм на території області Війська Донського

Розповідаючи про анархізм на Кавказі, не можна не відмітити діяльність анархічних організацій на території поблизу річки Дон, які, до того ж, були пов'язані зі своїми кавказькими товаришами по радикальній революційній боротьбі. Загалом можна сказати, що важливу роль у зародженні анархічних ідей на Доні відіграло козацтво. Ідеї самостійного бездержавного управління, були

глибоко вкорінені у свідомість козаків, що певною мірою надавало певну ідейну опору анархізму до проникнення в регіон¹¹⁷.

Ідеї анархізму почали розповсюджуватися на цих землях ще в кінці 1860-х років, разом з революційним народництвом. Варто розуміти, що народники сприймали цю територію, як місце, де певною мірою збереглися традиції народної революційності, оскільки саме козацтво виступало в ролі рушійної сили підчас повстань Степана Разіна та Омеляна Пугачова. Саме це, на думку народників, вигідно виділяло Дон у порівнянні з більш помірними, в плані революційного запалу, землями середньої Росії¹¹⁸.

Втім, важливо зазначити, що козацтво ніколи не було основною опорою анархічного руху на Дону. Ідеї вільності козаків не виходили за рамки їхнього бажання розбудови козацької республіки та військової демократії. Таким чином, анархізм доволі погано накладався на військову організацію, а разом з ним і елементи мілітарної дисципліни козаків. Проте і тут процеси соціального розшарування козаків призводили до обезземелення певної частини з них, що спричиняло перехід до виконання низькооплачуваної найманої роботи¹¹⁹.

Втім, козацтво не було єдиною верствою суспільства в регіоні. Початок ХХ століття характеризується доволі цікавим, для загальноімперського простору, соціальним явищем. Оскільки кріпосне право на цих землях з'явилося набагато пізніше, ніж на інших землях Російської імперії, а козацький устрій продовжував існувати, а не був розгромлений, як це було в Україні, початок ХХ століття характеризується великою активізацією підприємництва. В регіоні одночасно з крупною промисловістю починає створюватись велика

¹¹⁷ Штырбул А. А. Анархистское движение в Сибири (первая четверть XX века): дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.02. Омск: Омский государственный педагогический университет имени А. М. Горького, 1997. С. 70.

¹¹⁸ Дебагорий-Мокриевич В. К. От бунтарства к терроризму. В 2-х кн. Кн. 1. Москва: Молодая гвардия, 1930. С.159-160.

¹¹⁹ Серый Ю. И. Очерки истории партийных организаций Дона. В 2-х тт. Т. I. Ростов-на-Дону: Ростиздат, 1973. С.10.

кількість дрібних підприємств та кустарних виробництв, що створювало великий прошарок некваліфікованого пролетаріату¹²⁰.

Одночасно з цим співіснували феодальні принципи військового землеволодіння, що додатково створювало соціальні конфлікти. Між представниками козацтва та простим селянством існувала напруженість в аграрному питанні. Значна частина землі знаходилася у власності козаків та поміщиків, залишаючи селянству доволі обмежені наділи. Таким чином, питання малоземелля було в цьому регіоні особливо гострим. Так, станом на кінець XIX – початок XX століття, близько 65% селян були малоземельними, а 20% взагалі безземельними, що призводило до міграції селянства в місто, поповнюючи ряди низько кваліфікованих робітників, або взагалі в інші регіони Російської імперії¹²¹.

Варто відмітити, що зародження анархістського руху на цих землях відбулося дещо пізніше, ніж на інших територіях Російської імперії. Фактично, датою початку зародження руху анархістів на Дону можна назвати весну 1906 року, хоча і присутні дані про існування окремих анархічних елементів і до того. Крім того, варто відмітити, що завершення революції 1905-1907 рр. не означало затухання активної діяльності анархістів на Дону, на відміну від інших регіонів, де анархісти перейшли в період тимчасового спаду часів реакції, тут вони продовжували свою діяльність аж до 1909 року¹²².

Як вже зазначалося, весна 1906 року стала відправною точкою до практичної діяльності анархістів на Дону. Важливою відмінністю місцевого анархізму від інших регіонів їхньої активності стало активне співробітництво з соціалістичними рухами. Якщо в інших місцях анархісти рішуче не визнавали представників інших політичних сил, а якщо і налагоджували контакти, то це

¹²⁰Самарина Н. В. Донская буржуазия в период империализма (1900–1914 г.). Ростов-на-Дону: изд-во РГУ, 1992. С. 23, 25.

¹²¹Коломейцева М. А. Некоторые особенности крестьянских переселений на Дону в конце XIX в. // Вестник ТГУ. 2009. №2. С. 145–148.

¹²²Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. С. 91.

скоріш було винятком, ніж системою (наприклад, анархісти мали дружні відносини з есерами-максималістами у Москві), то на Доні вони певною мірою проявляли консолідовану позицію. Вона, в першу чергу, виражалася у спільному баченні тактики, а саме революційного тероризму. Подібний стан речей призвів не тільки до частого переходу представників соціалістичних партій до лав анархічних організацій, а ще й у проведенні спільних акцій, що буде висвітлено нижче¹²³.

Однією з найбільш успішних анархістських організацій була група у місті Сулін. В місті, що знаходилося на залізничному шляху Ростов-Воронеж, працював чавуноливарний завод, де доволі активно розпочали свою діяльність місцеві соціал-демократи (яких, до речі, в 1908 році очолить відомий революціонер Владислав Косіор). У лютому 1906 року тут з'явилася анархічна група. Судячи з інформації з їх листівок, вони представляли собою «хлібовольців», прибічників кропоткінського анархо-комунізму. Анархісти, в свою чергу, вступили з ними в палку політичну дискусію, яка насамперед стосувалася тактики революційної боротьби. Сулінські анархісти критикували соціал-демократів за помірковану позицію і небажання переходити до радикальних дій. «Товариші раби! Святий наш обов'язок в ім'я солідарності — прийняти 14 товаришів назад, але вигнати ката Кулигіна. Пресловута соціал-демократія, що називає себе захисниками пролетаріату, на всю цю мерзоту з боку панівних класів відреагувала пасивно, як така, що вже не здатна до боротьби — незважаючи на те, що часто на громадських зборах гучно кричать про революцію, але коли питаєш у них зброю — замість зброї вони подадуть вам бюлетень. Замість звіту — виженуть з організації. Товариші, приступімо до організації місцевих сил для справжнього спротиву проти гнобителів-катів. В єднанні вся наша сила й тріумф комунізму»¹²⁴.

¹²³Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. С. 105.

¹²⁴Сулинская группа анархистов-коммунистов. К сулинским рабочим! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 265–266.

Певним підтвердженням успішного функціонування сулінської групи, можна назвати її майже трьохрічний період існування. Крім того, група доволі успішно розширювалася, за рахунок зростання авторитету та розповсюдження впливу на місцевих робітників. Анархісти змогли вдало розширити ареал своєї діяльності на сільську місцевість навколо міста, а також навіть на шахтинські рудники. Тут вони організовували революційні гуртки, які систематично насичували пропагандистською літературою. Все це вдалося завдяки доволі успішній організації підпільного випуску листівок, що навіть вилилося в плани по випуску регулярного журналу, який мав виходити раз на місяць. Крім того, група змогла налагодити зв'язок з іншими анархістами, заручившись підтримкою катеринославських товаришів. Варто відмітити, що група проводила також і терористичні акти, зокрема вбивство козацького урядника, а також замах на директора чавуноливарного заводу, що несправедливо звільнив декілька пролетарів. До речі, листівка в якій присутня критика тактики соціал-демократів, витримка з якої наведена вище, стосувалася саме цього сумнозвісного звільнення робочих. Кінець діяльності сулінських анархістів відноситься аж до кінця 1908 – початку 1909 року, коли після доносу провокатора було заарештовано 21 анархіста, з яких 15 було засуджено до каторжних робіт, що і ознаменувало остаточний розгром групи¹²⁵.

Говорячи про Ростов-на-Дону, анархісти своєю радикальною позицією почали активно впливати на діяльність інших лівих рухів. Не можна сказати, що представники інших політичних течій не використовували терор, до появи в місті анархістських організацій, проте саме анархісти змогли винести на політичний простір своєрідну моду терористичну тактику. Зважаючи на доволі скрутне становище місцевого пролетаріату, а також на те, що він був у значній мірі мало обізнаним у політичних тонкощах, а подекуди і зовсім люмпенізованим, оскільки в місті була присутня велика кількість дрібних підприємств та кустарних майстерень, робочі маси доволі активно

¹²⁵ Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. С. 107.

підтримували радикальні тенденції, оскільки вбачали в них можливість до покращення свого положення тут і зараз. Все це вилилося не тільки у перехід певної частини соціалістичних рухів на ліворадикальні позиції, а ще й тісної взаємодії анархістів у проведенні спільних акцій, що полягали у спільній агітаційній роботі, а також консолідованій боротьбі з царською владою та націоналістичними організаціями¹²⁶.

Однією з найбільших груп, що діяла на території Ростова, а також його міста-сателіта Нахичевані-на-Дону були «Донські орли», заснована влітку 1906 року. Своєю ідеологічною платформою вони представляли собою анархістів-комуністів кропоткінського напрямку. Важливо розуміти, що група була заснована в тісній кооперації з бакинськими анархістами з групи «Анархія», а її організаторами були саме четверо анархістів з Кавказу¹²⁷.

Група одразу активно вплилася у політичне життя міста та розпочала практичну діяльність. Однією з її найбільш гучних акцій була проведена разом з партією соціалістів-революціонерів експропріація, в ході якої з місцевої типографії була вкрадено необхідне для розбудови типографії обладнання. Користування новоствореним печатним виробництвом було спільним, і станок для друку своєї агітаційної літератури використовували як есери, так і анархісти. Крім того, анархісти Ростова подекуди вступали в кооперацію і з іншими соціалістичними рухами, так вони подекуди використовували і типографські потужності соціал-демократів¹²⁸.

Можна сказати, що, не дивлячись на часте відкидання анархістами на теренах Російської імперії співробітництва з, на їхню думку, надто помірними лівими рухами, сам факт співробітництва та навіть тактичного союзу являє собою доволі логічний варіант розвитку подій на Дону. Тут анархісти

¹²⁶ Крамская С. В. Социалисты-революционеры на Дону в 1905–1907 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2001. С. 26-27.

¹²⁷ Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. С. 117.

¹²⁸ Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. С. 114.

представляли собою, хоч і не головну, але важливу політичну силу регіону. В умовах значної радикалізації донського революційного руху, коли й інші ліві організації переходили до так званої «тактики прямої дії», їхнє співробітництво з анархістами було в певній мірі обґрунтованим кроком. Особливо в плані співробітництва з анархістськими організаціями відмітилася максималістська фракція соціалістів-революціонерів, яка і до того тяжіло до радикальних методів боротьби. Важливо відмітити, що схильної думки по відношенню до терору, притримувалася певна частина есерів, одним з яких можна назвати лідера бойової організації соціалістів-революціонерів Бориса Савінкова. «Що стосується мене, то я не бачу перешкод для цього. Мені все одно, — максималіст ви, анархіст чи соціаліст-революціонер. Ми обидва терористи. В інтересах терору — об'єднання бойової організації з вашою»¹²⁹.

Важливо розуміти, що анархістський рух на Дону розвивався в тісній кооперації з анархістами з інших регіонів. Окрім наведених вище груп, підтримкою іногородніх анархістів користувалися анархісти Таганрогу. Так, таганрозька група анархістів була сформована з дванадцяти катеринодарських і шести місцевих анархістів. Ще одна група під проводом Семена Собініна підтримувала тісні зв'язки та отримувала матеріальну підтримку від бакинських анархістів¹³⁰. Крім того, в Таганрозі прослідковувалася діяльність кримської анархістської групи з міста Севастополь «Свобода всередині нас». Ця група, створена на початку 1907 року, розкинула свою діяльність на доволі широкі простори. Її члени діяли майже по всій території Кримського півострову, особливо в таких містах як Феодосія і Сімферополь, а група заснувала філіали у сільських районах Херсонської губернії та Приазов'я. В Таганрозі же групу чекала болюча поразка. Декілька її членів були

¹²⁹Савинков Б. В. Воспоминания террориста. Ленинград: Лениздат, 1990. С. 205.

¹³⁰Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. С. 114.

заарештовані, зокрема Мефодій Мартинцев, який пізніше був страчений за підготовку замаху на Харківського губернатора¹³¹.

Таким чином, у висновку можна сказати що, анархісти змогли добитися реальних успіхів на Доні, перетворившись з маргінального руху на політичну силу, що реально впливала на формування логіки революційного протистояння. Вже тут можна вкотре впевнитися в важливій складовій для успіху анархістського руху, а саме соціального складу населення. Радикальні організації, до яких відносилися в першу чергу анархісти, добивалися тим кращих результатів, чим гіршим було становище місцевого пролетаріату та селянства. Саме доведені до скрутного становища, подекуди фактично жебрацького положення, представники трудових верств сприймали терористичні методи боротьби як прийнятний спосіб ведення політичного протистояння, оскільки наочно бачили його миттєві результати.

Крім того, саме на Доні доволі активно проявилася загальноімперська кооперація анархістів між собою. Майже всі згадані групи в тій чи іншій мірі користувалися підтримкою та налагоджували співпрацю з анархістами з інших регіонів, або й взагалі засновувалися в рамках експортування впливу іногородніх груп на інші області. Цьому явищу сприяли не тільки відносні успіхи окремих груп, а ще й доволі унікальне географічне положення області Війська Донського: ця територія знаходилася прямо на межі між Кавказом та Україною, виступаючи між ними своєрідним містком. Таким чином, можна сказати, що тут анархістський рух зазнавав впливу одночасно двох доволі активних революційних регіонів.

Також важливим є і той факт, що тут, не дивлячись на певне політичне протистояння з іншими соціалістичними рухами, анархісти все ж змогли налагодити з ними кооперацію та організовувати ситуативне союзництво, особливо з есерами-максималістами. Говорячи про причини такого стану речей,

¹³¹ Михайлу Бакунину 1876 — 1926: Очерки истории анархического движения в России / сб. стат. под ред. Борового А. Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1926. С. 307-311.

можна сказати, що, враховуючи вагому роль руху анархістів на перебіг революційних подій в регіоні, інші ліві рухи були вимушені брати це до уваги, і навіть змінювати свою тактику в бік більшої радикалізації, тим самим відкриваючи можливість до співробітництва з анархістами.

Варто також відмітити, що анархістський рух, активізація якого на Доні відбулася дещо пізніше, ніж на інших землях Російської імперії, одразу не згасав після революції 1905-1907 років. Навпаки, період 1908-1909 років характеризується певним піднесенням руху водночас з тим, що такі есери та соціал-демократи фактично припинили тут свою діяльність у 1907-1908 роках¹³². На фоні згортання діяльності інших політичних сил анархісти фактично опинилися на положенні своєрідних революційних монополістів, що надавало їм додатковий притік кадрів не тільки з рядів місцевих революціонерів, а ще й інших регіонів, де протестний запал був придушений.

Переходячи до загального підсумку діяльності анархістів в роки революційних подій 1905-1907 років, можна знову ж таки відмітити їхній регіональний характер. Успіхи анархістів були неоднорідними, та різнилися від територій в яких спостерігалася їхня активність. В деяких містах, таких як Білосток, Одеса, Катеринослав та Ростов, анархістам вдавалося досягти суттєвих результатів та перетворитися на важливу локальну політичну силу, а в деяких регіонах, таких як столичні міста, анархісти були значно обмежені у своїх можливостях, обмежуючись лише локальними, малопомітними на загальному плані діями.

Загалом діяльність анархістів в цей період наочно показала їхні основні слабкості, а саме відсутність централізованої координації, переважна опора на місцеві сили, що робило їх нестійкими у випадку серйозного протистояння з боку влади, а також опора на найбільш незахищені верстви населення. Подібна соціальна база не мала достатнього потенціалу для того, щоб допомогти

¹³²Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. С. 97.

анархістам очолити перебудову суспільного ладу. У випадку ж коли анархісти намагалися проникати в середовище промислового пролетаріату, то тут вони в основному могли добиватися підтримки за рахунок загальної політизації суспільства і підвищення інтересу до революційних рухів. Проте переважно промисловий пролетаріат залишався соціальною базою більш поважних соціалістичних рухів. Подібне становище фактично прирікало анархістів на певною мірою маргінальне положення в порівнянні з іншими політичними акторами.

Завершення революції 1905-1907 років призвело до загального згасання революційного запалу в державі. Станом на кінець 1907 – початок 1908 року активність анархістів значно зменшилася, більшість їх організацій розпалася або була розгромлена в ході репресивних дій державного апарату. Фактично, активність анархічного руху, ще на деякий час збереглася лише у деяких осередках, таких як Катеринослав та Ростов, проте на загальну політичну картину це не мало великого впливу, Російська імперія вступила в період між революційної стабілізації.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у висновках можна сказати, що анархізм на теренах європейської частини Російської імперії у 1880-ті—1907 роках мав доволі складну та багатшарову історію формування та розвитку. В дипломній роботі було встановлено ідеологічну основу анархістського руху, що характеризувався значною ідеологічною неоднорідністю. На початкових етапах він представляв собою переважно ідеологічні доробки, що були засновані на ідеях присутніх в релігійному сектантстві та визвольних бажаннях селян самостійно будувати власне життя та господарську діяльність. Важливим етапом формування анархістського руху стали роботи Михайла Бакуніна, який, фактично, один з перших ґрунтовно осмислив бездержавні тенденції російського суспільства, інтегрувавши їх з працями західноєвропейських ідеологів, що пізніше знайшло практичне вираження в революційному народництві. Крім того, важливими ідеологами анархічного руху були Петро Кропоткін, який, фактично, багато в чому доробив та систематизував ідеї Бакуніна, а також Лев Толстой, що розробив антиреволюційну християнську теорію анархізму та багатьох інших авторів.

Вже в часи практичної діяльності революції 1905-1907 років анархізм з домінування кропоткінських «хлібовольців» перейшов до більшого ідеологічного розшарування. В русі почали виділятися радикали, такі як «чорнознаменці» та «безначалівці», які виступали за необмежений та безсистемний терор проти представників гнобительських класів, а також відмову від будь якої угодницької політики з державою та буржуазією. На противагу їм виступало більш «помірне» крило у вигляді «хлібовольців» та анархо-синдикалістів, останні виступали в тому числі і за більш традиційні методи боротьби, зокрема за силову підтримку страйкового руху та участь у профспілкових комітетах.

В ході проведення дослідження була здійснена спроба оцінити кількість та чисельність анархістських угруповань, а також степінь розмаху їхнього

революційного руху. Говорячи про революційні події кінця XIX століття, можна констатувати, що, не дивлячись на фактичну відсутність практичних результатів та поразку народницького руху, його розмах був доволі великим. Так, в містах створювалися численні осередки бакуністів, найвідомішими з яких стали гуртки Лермонтова, Коваліка та Кабліца. Про масштабність руху свідчать наявні в дослідженні дані, а саме діяльність прихильників Михайла Бакуніна охопила 32 губернії. Це говорить про доволі велику популярність ідей анархізму в революційному народництві, а також їх значний вплив на революційний рух кінця XIX століття.

Говорячи про соціальний склад анархістів у цей період, то можна сказати, що основу революційного руху складали представники привілейованих класів, а саме інтелігенції, дворянства та буржуазії. Майже всі основні анархістські ідеологи представляли собою вихідців зі знатних дворянських родів. Подібна, на перший погляд, соціальна нелогічність пояснюється певним місіонерським спрямуванням тогочасного революційного руху, і бажанням революціонерів використовуючи власні привілеї, зокрема доступ до освіти, дати можливість широким народним масам позбутися пригнобленого становища.

Переходячи до практичної діяльності на початку XX століття, тут варто відмітити, що рух анархістів значно зріс та наростив свій вплив, особливо в період революції 1905-1907 років. Статистичні дані свідчать про те, що їхня загальна чисельність і активність у різних населених пунктах на протязі революційного періоду зростала, наприкінці революції досягнувши приблизно 255 анархістських організацій у 180 населених пунктах. Проте, тут варто відмітити їх регіональний характер, який полягав у тому, що анархісти були активними не по всій території Російської імперії, а лише в окремих регіонах. Крім того, варто зазначити, що завершення революційних подій, відносна нормалізація політичного становища, а також посилення державного апарату призвели до значного скорочення діяльності анархічних організацій, які на певний час продовжили свою діяльність лише в окремих осередках.

Характеризуючи соціальний склад анархістських організацій на початку ХХ століття, то можна сказати, що він дещо змінився у порівнянні з минулим періодом. З розвитком руху тепер, окрім інтелігенції та революційно налаштованих представників привілейованих класів, основною бойовою силою анархістів часто стають вихідці з найбільш соціально незахищених та бідних класів. Під керівництвом досвідчених революціонерів, що прибули з еміграції, вони розгортають політичний та економічний терор, а також інші види практичної діяльності.

В дослідженні було встановлено основні положення анархістського руху стосовно політичних питань. Так, основною засадою анархістів протягом всього існування на теренах Російської імперії була їхня принципова антиполітичність: в часи революційного народництва вона виражалася в бакунінській тактиці відмови від створення організації, що представляла би собою відносно невелике коло заколотників, які шляхом індивідуального терору та іншими методами здійснили би революцію та модернізували би суспільно-політичний лад «зверху». В якості альтернативи пропонувалася бунтівна тактика, яка відводила революціонерам тільки освітню та пропагандистку функцію, які за рахунок так званого «ходіння у народ», підійняли би селянську стихію, яка б знесла царський режим.

Важливо відмітити, що розкол організації «Земля і воля» у 1879 році, багато в чому відбувся через протиріччя між учасниками стосовно бакунінської тактики розгортання революційної ситуації в країні та призвів в результаті не тільки до занепаду народницького руху, а й до виродження анархічних ідей в ньому. Так, народники, що зайняли бакунінську позицію, пізніше відійшли від анархістських принципів, як, наприклад, Георгій Плеханов, який пізніше став активним прибічником марксизму.

Переходячи до початку ХХ століття, то тут варто зазначити, що бунтівна тактика Бакуніна, яка довела власну неефективність, була замінена на тактику акцій прямої дії, що полягала у точковому проведенні революційних актів,

спрямованих на покращення становища окремої організації та руху, а також «підопічного» робочого люду. Принциповим питанням залишалася відмова від участі у будь-яких легальних методах політичної боротьби, насамперед парламентської, що стало можливим після створення Державної думи. Напевне одним з небагатьох виключень була участь анархо-синдикалістів у профспілковому русі.

В дипломній роботі проведено аналіз кооперації анархічного руху між собою та іншими політичними силами, що особливо актуально для початку ХХ століття, оскільки на попередньому етапі анархісти представляли собою одну зі складових революційного народництва. Виходячи з результатів дослідження можна відмітити, що в русі анархістів активно проводилася внутрішня кооперація. Так, особливу роль в цьому аспекті займала анархістська еміграція, яка мірою можливостей намагалася забезпечувати необхідним групи на місцях їхньої діяльності. Втім, враховуючи обмеженість ресурсів, а також децентралізованість і високий ступінь автономії анархістських осередків, можна сказати, що ця підтримка велася не системно, що призводило до того, що більшість своїх нагальних задач групи повинні були вирішувати самостійно.

Говорячи про внутрішню взаємодію анархістських організацій всередині держави, то можна сказати, що здебільшого така підтримка здійснювалася за рахунок посилки в інші місця досвідчених кадрів, з метою покращення або налагодження організаційної роботи. Такі дії по більшій мірі були внутрішньою ініціативою окремих груп, і багато в чому відбувалися за остаточним принципом. Серед найбільш успішних прикладів експорту анархічних ідей можна назвати білостоцьку групу «Боротьба», що змогла за рахунок наявних ресурсів допомогти організувати анархістські осередки в багатьох містах, зокрема Одесі і Катеринославі.

Якщо говорити про взаємодію з іншими політичними силами, то можна сказати, що анархісти здебільшого рішуче займали ворожу позицію по відношенню до всіх інших політичних акторів в місцях їхньої активності.

Здебільшого це проявлялося в постійному протистоянні з соціалістичними рухами. Втім, можна подекуди відзначити і певні союзницькі відносини, особливо з есерами-максималістами, які мали багато в чому близькі до анархістів позиції по політичним питанням. За певних умов, анархісти могли навіть вступати в тактичні союзи з представниками соціалістичних рухів, як це було на Дону, проте подібна практика була скоріш виключенням, а не правилом.

Переходячи до характеристики впливу анархістів на революційний рух, то можна сказати, що у XIX столітті анархісти складали доволі вагому та суттєву частину революційного народництва, яке, втім, добилося доволі обмежених успіхів на шляху до перебудови суспільного та державного устрою. Характеризуючи діяльність анархістів на початку XX століття, варто відмітити, що не дивлячись на доволі гучні акції та локальні успіхи, анархістський рух виявився доволі нестійким. Більша частина його організацій не змогла проіснувати більше двох-трьох років та була розгромлена репресивним апаратом держави. Фактично, анархісти могли добиватися успіхів та ефективно діяти лише в умовах, коли для цього були відповідні фактори та найголовніше соціальна база. Вона здебільшого була представлена найбільш соціально незахищеними, неорганізованими та малоосвіченими в політичних питаннях представниками робочого люду, які в акціях анархістів бачили можливість до миттєвого покращення власного становища. Подібна особливість руху аж ніяк не характеризувала його в якості сили, що здатна перетворитися на провідну політичну течію держави та провідника соціальних перетворень.

Як вже зазначалося, ще однією особливістю анархістського руху була його регіональність. Якщо представники соціалістичних рухів були присутніми майже по всій території європейської частини Російської імперії, то анархісти могли проявляти високу активність та досягати успіхів лише у окремих регіонах, де для того були відповідні умови. В деяких містах, як наприклад у Білостоку, анархістам навіть вдавалося організувати доволі потужну та

ефективну організаційну структуру, зайнявши провідні місця в політичному житті цих територій. Проте статус анархістів як сили, що не має загальноімперського характеру, а також їхня принципова відмова від участі у легальній політичній боротьбі, значно обмежувала їхній вплив на революційний рух.

Таким чином, враховуючи всі вищеназвані фактори, можна констатувати, що не дивлячись на те, що хоч історія анархізму на території Російської імперії в період 1880-х – 1907 років і була яскравою та сповненою гучних акцій та певних успіхів, в цілому анархістський рух не представляв собою реальної загрози царській владі та не мав достатнього потенціалу очолити революційні події. Його вплив був суто регіональним, а на загальному рівні поступався більш поважним та організованим політичним силам. Отже, можна сказати, що загальний вплив анархістів на революційні події був доволі обмеженим.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Париж, 1919. 192 с.
2. Анархисты-общинники. Массовый террор // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 119–120.
3. Анархисты-общинники. Товарищи рабочие! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 118–119.
4. Аптекман О. В. Общество «Земля и Воля» 70-х гг.: по личным воспоминаниям. Издание 2-е, испр. и значительно доп. Петроград: Колос, 1924. 459 с.
5. Арон Елин (Гелинкер) (Некролог) // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 143-146.
6. Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том I. Государственность и анархия. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда», 1919. 320 с.
7. Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том II. Кнута-германская империя и социальная революция. Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1919. 297 с.
8. Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том III. Федерализм, социализм и антитеологизм. Петербург–Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1920. 216 с.
9. Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том IV. Политика Интернационала. Письма к Французу. Парижская Коммуна. Петербург–Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1920. 267 с.
10. Бакунин М. А. Избранные сочинения. Том V. «Альянс» и Интернационал. Интернационал и Мадзини. Петербург–Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1921. 214 с.

- 11.Белосток // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.
URL: <https://rus-brokgauz-efron.slovaronline.com/13212-%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA>
А (дата звернения 09.01.2025).
- 12.Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. 530 с.
- 13.Гинев В. Н., Цамутали А. Н. «Народная воля» и «Черный передел»: воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879–1882 гг. Ленинград: Лениздат, 1989. 415 с.
- 14.Группа Черных воронов // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 137.
- 15.Дебагорий-Мокриевич В. К. От бунтарства к терроризму. В 2-х кн. Кн. 1. Москва: Молодая гвардия, 1930. 420 с.
- 16.Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 266-286.
- 17.Елизаветполь. – Наместнику его величества // Семенников В. П., Панкратова А. М., Ахун М. И., Петров В. А. Революция 1905 года и самодержавие. Москва: Государственное издательство, 1928. С. 166.
- 18.Заявление московских анархистов-коммунистов (комментарий к нашей программе) // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 149–151.
- 19.Из записки П. А. Кропоткина «Должны ли мы заняться рассмотрением идеала будущего строя?» // Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. С. 55–118.

- 20.Извещение екатеринославской группы анархистов-коммунистов // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 120–121.
- 21.К рабочим города Петербурга // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 115–116.
- 22.К товарищам студентам! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 197–198.
- 23.Ко всем рабочим! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 121–122.
- 24.Крестьяне и рабочие! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 93–95.
- 25.Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. 704 с.
- 26.Кропоткин П. А. Речи бунтовщика. Петербург–Москва: Издательство «Голос Труда», 1921.
- 27.Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Том 18. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. 807 с.
- 28.Московская группа анархистов-коммунистов «Безвластие» к рабочим // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 210.
- 29.Московская группа анархистов-коммунистов: Заявление // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 192.
- 30.Нисан Фарбер (некролог) // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 128–130.
- 31.Одесская группа анархистов-коммунистов ко всем рабочим // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 135–136.
- 32.Плеханов Г. В. Анархизм и социализм. Серия «Пролетариат». 1906. 80 с.

33. Прибавление «А» к книге М. А. Бакунина «Государственность и анархия» // Валк С. Н., Волк С. С., Итенберг Б. С., Левин Ш. М. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов в двух томах. Том 1. 1870–1875 гг. Москва: Наука, 1964. С. 38–55.
34. Савинков Б. В. Воспоминания террориста. Ленинград: Лениздат, 1990. 448 с.
35. Сулинская группа анархистов-коммунистов. К сулинским рабочим! // Кривенький В. В. Анархисты: документы и материалы. Том 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 265–266.
36. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 35. Произведения 1902–1904 гг. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1950. 1038 с.
37. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 47. Дневники и записные книжки. 1854–1857. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1937. 529 с.
38. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Том 48. Дневники и записные книжки. 1858–1880. Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1952. 576 с.
39. Южный край. 1906, 24 июня. №8821. Харьков. 6 с.
40. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт продакшн, 1994. 252 с.
41. Гончарок М. Век воли: русский анархизм и евреи (XIX-XX вв.). Иерусалим: Мишмерет Шалом, 1996. 123 с.
42. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов. Москва: Издательство Московского университета, 1964. 514 с.
43. Золотухина Н. М. Зиновий Отенский и Феодосий Косой: религиозно-философские, социальные и государственно-правовые воззрения // Новый ракурс. 2011. №4-1.

44. Каллаш В. Процесс 193-х. Москва: Изд. В. М. Саблина, 1906. 181 с.
45. Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг). Москва, 1987. 327 с.
46. Канев С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг). Москва, 1987. 327 с.
47. Козьмин Б. П. Нечаев и нечаевцы. Сборник материалов. Москва; Ленинград: ОГИЗ, Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. 222 с.
48. Коломейцева М. А. Некоторые особенности крестьянских переселений на Дону в конце XIX в. // Вестник ТГУ. 2009. №2. С. 145–148.
49. Комин В. В. Анархизм в России: специальный курс лекций, прочит. на историческом факультете педагогического института. Калинин: Калининский гос. пед. институт им. М. И. Калинина, 1969. 244 с.
50. Крамская С. В. Социалисты-революционеры на Дону в 1905–1907 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2001. 205 с.
51. Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX века: теория, организация, практика. Москва: РОССПЭН, 2018. 430 с.
52. Летопись революции. Журнал Комиссии по изучению Истории Октябрьской Революции и Коммунистической Партии (большевиков) Украины. №2 / ред. М. Е. Равич-Черкасский. Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. 288 с.
53. Мартов Л., Маслов П., Потресов А. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3, Кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1914. 643 с.
54. Михаилу Бакунину 1876 — 1926: Очерки истории анархического движения в России / сб. стат. под ред. Борового А. Москва: Книгоиздательство «Голос труда», 1926. 340 с.

- 55.Моисеев П. И. Критика философии Бакунина и современность. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное изд-во, 1981. 176 с.
- 56.Мужев И.Ф. Казачество Дона, Кубани и Терека в революции 1905-1907 гг. Орджоникидзе: Северо-Осетинское книжное издательство, 1963. 80 с.
- 57.Панкратова А.М. Первая русская революция 1905-1907 гг. 2-изд. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. 241 с.
- 58.Пирумова Н.М. Петр Алексеевич Кропоткин. Москва: издательство «Наука». 1972. 222 с.
- 59.Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування.: дисс. ... док. іст. наук: 07.00.01. Київ: Інститут історії України НАН України. 2014. 564 с.
- 60.Самарина Н. В. Донская буржуазия в период империализма (1900–1914 г.). Ростов-на-Дону: изд-во РГУ, 1992. 149 с.
- 61.Семенников В. П., Панкратова А. М., Ахун М. И., Петров В. А. Революция 1905 года и самодержавие. Москва: Государственное издательство, 1928. 284 с.
- 62.Серый Ю. И. Очерки истории партийных организаций Дона. В 2-х тт. Т. I. Ростов-на-Дону: Ростиздат, 1973. 552 с.
- 63.Скирда А. Социализм интеллектуалов. Париж: Громада, 2003. 130 с.
- 64.Смирнова В. К. Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2003. 205 с.
- 65.Шанин Т. Революция как момент истины: 1905-1907 гг. 1917-1922 гг. Москва: Весь Мир, 1997. 555 с.
- 66.Шахдин И. Революция 1905 года в Закавказье. Тбилиси: Заря Востока, 1930. 72 с.
- 67.Штырбул А. А. Анархистское движение в Сибири (первая четверть XX века): дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.02. Омск: Омский государственный педагогический университет имени А. М. Горького, 1997. 522 с.

- 68.Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. Москва: Центрполиграф, 2006. 288 с.
- 69.Ярославский Е. М. Анархизм в России: как история разрешила спор между анархистами и коммунистами в русской революции. ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы. 1939. 117 с.
- 70.Eric Voegelin. Bacunin's Confession // The Journal of Politics. The University of Chicago Press on behalf of the Southern Political Science Association. 1946. pp. 24-43.
- 71.Haia Shpayer-Makov. The Reception of Peter Kropotkin in Britain, 1886-1917 // Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studie. The North American Conference on British Studies. 1987. pp. 373-390.
- 72.Paul Avrich. Anarchism and Anti-Intellectualism in Russia // Journal of the History of Ideas. University of Pennsylvania Press. 1966. pp. 381-390.

РЕЗЮМЕ

У дипломній роботі представлені результати дослідження анархічного руху на теренах європейської частини Російської імперії у 1880-ті – 1907 роки. А саме, з настання соціально-політичної кризи кінця 1870-х – початку 1880-х років, в результаті якої народницький рух, на розвиток якого анархічні ідеї мали суттєвий вплив, остаточно занепав, спричинивши тим самим ідейну трансформацію та пошук нових ідеологічних засад в анархістському русі, до завершення революційних подій 1905-1907 років, після чого в державі настав період відносної стабілізації, а активність анархістів значно знизилася. Джерельна база роботи складається з журналів, прокламацій, листівок, програмних документів, періодики, ідеологічних робіт, які мають як анархічне, так і не анархічне походження.

Перший розділ дипломної роботи присвячений дослідженню процесу формування анархістського руху в Східній Європі, його ідейного та соціального підґрунтя, шляхом аналізу робіт його важливих ідеологів, таких як Михайло Бакунін, Петро Кропоткін та Лев Толстой. Також визначенню впливу анархічних ідей на визвольний рух на теренах Російської імперії в кінці XIX століття та процесу формування перших анархічних осередків на початку XX століття. Другий розділ присвячений діяльності анархістів в роки революції 1905-1907 років. Саме в цей час в багатьох регіонах Російської імперії починають активно формуватися анархістські організації. Таким чином, розділ присвячений дослідженню їхніх ідейних позицій, практичної діяльності, союзів і протистоянь між собою та іншими політичними силами, а також загального впливу на революційний рух.

В ході дослідження автор прийшов до висновку, що анархістський рух на теренах Російської імперії у 1880-х – 1907 роках пройшов доволі складний та багатошаровий шлях формування і становлення. Заснований на давніх народних ідеях бездержавності та вільного господарювання, він був ідеологічно оформлений Михайлом Бакуніним та в XIX столітті знайшов своє вираження в

русі революційного народництва. Втім, можна констатувати, що не дивлячись на доволі великий розмах цього руху, в якому анархічні ідеї займали вагому та важливу складову, анархічна тактика народних бунтів виявила свою неспроможність, що в результаті призвело до певної кризи в русі та пошуку нових форм діяльності.

Новим етапом в історії анархічного руху стала поява перших анархічних груп на території Російської імперії та перехід анархістів до практичної діяльності. Петро Кропоткін та еміграція, що створилася навколо нього, змогли створити підґрунтя для перших анархістських груп та включення руху до революційної діяльності. Втім, варто зазначити, що враховуючи регіональність, принципову анти політичність, ідейну неоднорідність, а разом з тим і не системність у своїх діях, вплив анархічного руху на загальноімперські революційні події виявився обмеженим. Анархістам не вдалося організувати єдиних організаційних структур, вони переважно залишалися регіональними автономними політичними утвореннями. Через це фактично можна сказати, що рух анархістів був позбавлений централізованої кооперації та взаємної підтримки. Тож, він міг налагоджувати ефективну роботу та добиватися успіхів лише в окремих містах, де для цього були відповідні соціально-політичні умови. На відміну від соціалістичних рухів, що були позбавлені цих недоліків та мали потенціал стати рушійною силою соціальних перетворень, подібні дії анархістів не могли становити серйозної загрози для центральної влади та унеможливлювали перетворення анархістів на одну з провідних революційних течій в державі на той час.

Ключові слова: Анархізм, Російська імперія, революційне народництво, Петро Кропоткін, революція 1905-1907 років.

SUMMARY

This thesis presents the results of a study on the anarchist movement in the European part of the Russian Empire from the 1880s to 1907. It covers the period

beginning with the socio-political crisis of the late 1870s – early 1880s, during which the populist movement, significantly influenced by anarchist ideas, ultimately collapsed. This collapse triggered an ideological transformation and a search for new foundations within the anarchist movement, culminating in the revolutionary events of 1905–1907. Afterward, the state entered a period of relative stabilization, and anarchist activity significantly declined. The source base of this study includes journals, proclamations, leaflets, programmatic documents, periodicals, and ideological works of both anarchist and non-anarchist origin.

The first chapter of the thesis explores the formation of the anarchist movement in Eastern Europe, its ideological and social foundations, through an analysis of key ideologists such as Mikhail Bakunin, Peter Kropotkin, and Leo Tolstoy. It also examines the influence of anarchist ideas on the liberation movement in the Russian Empire in the late 19th century and the formation of the first anarchist cells in the early 20th century. The second chapter is dedicated to the activities of anarchists during the 1905–1907 revolution. During this period, anarchist organizations began to actively form in many regions of the Russian Empire. Thus, this chapter studies their ideological positions, practical activities, alliances and conflicts with each other and with other political forces, as well as their overall impact on the revolutionary movement.

In the course of the research, the author concludes that the anarchist movement in the Russian Empire between the 1880s and 1907 underwent a rather complex and multilayered process of formation and development. Rooted in ancient folk ideas of statelessness and free economic activity, it was ideologically shaped by Mikhail Bakunin and found expression in the revolutionary populist movement of the 19th century. However, despite the movement's considerable scope and the significant role anarchist ideas played within it, the anarchist tactic of popular uprisings proved ineffective, ultimately leading to a crisis in the movement and a search for new forms of activity.

A new stage in the history of the anarchist movement began with the emergence of the first anarchist groups on the territory of the Russian Empire and the transition of anarchists to practical activity. Peter Kropotkin and the emigration circle around him managed to lay the groundwork for the formation of the first anarchist groups and the integration of the movement into revolutionary activities. Nonetheless, due to the movement's regional character, its fundamentally anti-political stance, ideological heterogeneity, and lack of systematic action, the anarchist movement's influence on the broader imperial revolutionary events remained limited. The anarchists failed to organize unified structures and largely remained regional autonomous political entities. As a result, the movement lacked centralized cooperation and mutual support. It was therefore capable of effective action and success only in certain cities where appropriate socio-political conditions existed. Unlike socialist movements, which were free of these shortcomings and had the potential to become a driving force of social transformation, the anarchist actions could not pose a serious threat to the central government or allow anarchists to become one of the leading revolutionary currents in the country at that time.

Keywords: Anarchism, Russian Empire, revolutionary populism, Peter Kropotkin, 1905–1907 revolution.